

4: Ekstremizam

:razaranje demokratije

etnokonfensionalna politika

ANALIZA STAVOVA DESNIČARA U SRBIJI

HELŠIŃSKI ODBOR ZA LJUDSKA PRAVA U SRBIJI

Za izdavača:

Sonja Biserko

Beograd, 2024.

Autori:

Svetozar Obradović i Jarmila Bujak Stanko

Urednica:

Izabela Kisić

Redigovala:

Seška Stanojlović

Grafičko oblikovanje:

Ivan Hrašovec

Ova publikacija je finansirana sredstvima
Ambasade Kraljevine Holandije. Za njenu
sadržinu isključivo je odgovoran Helsinški
odbor za ljudska prava u Srbiji i ne odražava
nužno zvanične stavove Kraljevine Holandije.

Kingdom of the Netherlands

SADRŽAJ

Uvod // 2

Predmet analize // 3

Identitet // 4

Pravno-politički aspekt, odnos prema
vlasti, unutrašnja politika // 7

Odnos prema crkvi
i poverenje u institucije // 11

Pravno politički aspekt:
spoljna politika // 14

Odnos prema migrantima // 26

Odnos prema rodним pitanjima // 27

Odnos prema LGBTI+ osobama // 33

Ekološke teme // 34

Umesto zaključka:
Potencijal za delovanje // 35

CIP - Каталогизација у
публикацији Народна библиотека
Србије, Београд

ISBN-978-86-7208-240-1
COBISS.SR-ID 142687753

Ceo CIP zapis je dostupan u
elektronskom katalogu NBS

Ova analiza je zasnovana na intervjuima sa simpatizerima i članovima desničarskih grupa, organizacija i partija. U konstruisanju upitnika učestvovala su sociološkinje Milena Toković i Aleksandra Marković, psihološkinja Jarmila Bujak Stanko i Izabela Kisić. U preliminarnoj analizi podataka učestvovala je sociološkinja Milena Toković. Intervjue sa ispitanicima je obavila apsolvetkinja sociologije Iskra Nikolić.

UVOD

Tokom poslednjih nekoliko godina desničarske, populističke i ekstremističke partije i političari postali su važna snaga na zapadnoj hemisferi, a u mnogim slučajevima uspeli su da dođu na vlast, ili da kao opozicija uđu u institucije (u parlamente, ili kao partner u izvršnoj vlasti). U Srbiji je taj proces počeo pre više od četiri decenije, kad su predsednik Srbije Slobodan Milošević i njegova nacionalističko-populistička politika doveli do ratnog raspada Jugoslavije i masovnih ratnih zločina. Od tada je etnokonfesionalni nacionalizam glavna ideologija, a političke elite drže Srbiju daleko od vladavine prava, vrednosti pluralizma i poštovanja manjina i ljudskih prava. Umesto toga korupcija, veze vlasti i kriminalnih grupa, kontrola nad medijima i toksična društvena atmosfera blokiraju promene.¹ U medijima dominira snažan narativ protiv Evropske unije i NATO.

Ruski strateški interes na Balkanu je da Srbiju zadrži što duže u stanju latentnog konflikta. Vlast u Srbiji se ne suprotstavlja secesionističkim pretnjama Milorada Dodika u Bosni i Hercegovini, održava veze s pro-ruskim i prorsrpskim partijama u Crnoj Gori i nastoji da održi *status quo* na Kosovu. Ruski maligni uticaj je duboko prodro u sve državne i društvene strukture.²

¹ Više o tome u "Srbija: geopolitičko i vrednosno opredeljenje", Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2024. <https://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/izvestaj%202023.pdf>

² O geopolitičkoj opredeljenosti Srbije, ruskom uticaju, odnosima sa EU i zemljama

Napad paramilitarne grupe predvođene Milanom Radoičićem u mestu Banjska na Severu Kosova (24. septembra, 2023) kad su ubijeni kosovski policajac i tri napadača ukazao je na opasnost od šireg delovanja naoružanih grupa pod srpskom kontrolom, kao i fragilnost čitavog regiona. Radoičić se nakon napada u Banjskoj sklonio u Srbiju, priznao odgovornost za organizovanje napada na policajce na severu Kosova, ali je za manje od 24 sata, pušten iz pritvora. Sud koji je doneo odluku o oslobađanju naložio mu je da ne napušta svoj dom. Po zahtevu kosovske policije Interpol je raspisao poternicu za Radoičićem i još 18 osoba koje su učestvovala u napadu u Banjskoj.³

U februaru 2024, pojavio se snimak na društvenim mrežama povodom proslave rođendana Milana Radoičića na najelitnijem skijalištu u Srbiji – Kopaoniku. Na snimku se vidi više muškaraca sa raširenim transparentom "Srećan rođendan komandante". Pred transparent je izašao muškarac, koji je sniman s leđa, i koji po konstituciji liči na Milana Radoičića⁴. Radoičić je srpski biznismen i do nasilja u Banjskoj, bio je

u regionu, srpskom imperijalnom nacionalizmu, bezbednosnim strukturama, videti u izveštaju "Srbija: geopolitičko i vrednosno opredeljenje", Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2024.

³ Srbija: Geopolitičko i vrednosno opredeljenje, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2024, <https://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/izvestaj%202023.pdf>

⁴ "Nemanja Šarović objavio snimak na kojem se vidi vatromet na Kopaoniku, navodno, u čast rođendana Milana Radoičića: Srećan rođendan, komandante", Danas Online, 22. februar 2024,

potpredsednik Srpske liste na Kosovu, partije koja je pod kontrolom zvaničnog Beograda. Do objavljivanja ove studije, sudski proces protiv Radoičića i njegove grupe nije počeo. U međuvremenu, objavljena je i fotografija Milana Radoičića sa srpskim ambasadorom u Americi Markom Đurićem u jednom restoranu. Datum fotografije nije objavljen.

PREDMET ANALIZE

Antidemokratsko i autoritarno ponašanje vlasti u Srbiji, kršenje ljudskih prava i dominacija etnokonfederalne identitetske politike⁵ prožima sve sfere institucionalnog delovanja i društvenog života, što veoma otežava istraživačku distinkciju, kad je reč o ispitivanju ekstremizma, između ekstremističkih grupa i dominantnog ideološkog diskursa u društvu. Naime, dok u demokratskim društvima postoji snažan otpor desničarskom ekstremizmu, u Srbiji se u društvu širi sa vrha, i normalizovan je, što se ogleda u učestalom govoru mržnje političara na vlasti, promociji osuđenih ratnih zločinaca i njihovom učešću u javnom i političkom životu i saradnji s vladajućim strankama, nekažnjivosti ekstremista, neprimenjivanju zakona...

Zbog svega toga, istraživači se suočavaju s brojnim pitanjima i izazovima. Dok se američka i evropska istraživanja usredsređuju na uzroke povlačenja demokratije i ulazak ekstremizma u vladajući diskurs, u Srbiji je ideologija koju karakteriše "antidemokratsko suprotstavljanje jednakosti"⁶ postala dominantna krajem osamdesetih godina prošlog

5 Više o identitetskim politikama u "Srbija: izgradnja države, državnog i nacionalnog identiteta", oktobar, 2023, <https://helsinki.org.rs/serbian/doc/HB-Br169.pdf>

6 Poznato je da je teško doći do jedinstvene definicije ekstremizma. Ovde smo koristili definiciju koju je ponudio C-REX: specific ideology characterized by 'anti-democratic opposition towards equality'.

veka, što izuzetno otežava pravljenje strategija za prevenciju i suzbijanje ekstremizma.

U ovoj analizi ispitivali smo različite dimenzije narativa koji je u osnovi desničarskih i ultradesničarskih grupa, organizacija i partija. Ekstremizam se u Srbiji povezuje s isključivim etnonacionalizmom, kleronacionalizmom, patrijarhalnim vrednostima, autoritarizmom, ali i ksenofobijom, rasizmom i teorijama zavere. Ove dimenzije ekstremizma su u fokusu istraživanja Helsinškog odbora duže od dve decenije. One su međusobno isprepletane, a lista komponenti ekstremističke ideologije nije konačna.

Analiza ekstremističkih narativa u ovoj studiji, zasnovana je na 15 dubinskih intervjua vođenih sa simpatizerima i članovima desničarskih grupa, organizacija i partija.⁷ Dubinska istraživanja koja se odnose na ekstremističke grupe su veoma otežana zbog nemogućnosti da se priđe njihovim članovima radi istraživanja. Njima se najviše bave istraživački novinari i mediji, ali se ti tekstovi odnose mahom na akcije, veze i aktere desničarskih organizacija, a manje se bave dubinskim ispitivanjem njihovih vrednosnih orijentacija. Odgovori ispitanika tumačeni su i analizirani u odnosu na događaje, pojave i politike u konkretnom društvenom okruženju. Ova analiza važna je, ne samo zbog prepoznavanja ekstremističkih orijentacija, već i detektovanja njihovog delatnog potencijala da izazovu nasilje u Srbiji i regionu.

7 Dubinski polustrukturirani intervjui sa ispitanicima obavljani su u periodu decembar 2022 – novembar 2023. Obavljeno je ukupno 15 intervjua. Prosečno vreme trajanja intervjua bilo je sat i po vremena. Najduži intervju trajao je dva sata, najkraći 45 minuta. Do ispitanika se dolazilo neprobalističkim namernim uzorkom konkretno, metodom biranja lancem preporuke.

IDENTITET

Desničarske ideologije u Srbiji su oblikovane specifičnim istorijskim, kulturnim i političkim kontekstom.⁸ Njihova ključna karakteristika vezana za identitet je snažan etnokonfesionalni nacionalizam, koji proizlazi iz ratne prošlosti i geopolitičkih izazova nacije, a zasniva se na identitetu grupe, koji se formira oko zajedničkih tačaka – mita o zajedničkom poreklu, jeziku i religiji i ima ideološke korene u nativizmu i supremaciji. Ostale osnovne karakteristike identitetske politike, po pravilu obuhvataju: tradicionalizam, s ciljem očuvanja tradicionalnih normi u verskom, kulturnom i socijalnom smislu, postavljajući tradiciju kao ključnu osnovu identiteta i vrednosti zajednice; evroskeptičizam i antiglobalizam, kao odraz želje za očuvanjem lokalnog identiteta i suvereniteta; izražene stavove protiv imigranata, s naglaskom na očuvanju etničke i kulturne homogenosti; autoritarnost, kao vrednost koja promovise jake lidere i potrebu održavanja reda i stabilnosti.⁹ U ekstremnijim i, posebno, nasilno-ekstremističkim varijantama desničarska ideologija obuhvata i antidemokratiju, toksični maskulinitet, antifeminizam, homofobiju, ksenofobiju, rasizam, fluidne granice prema zločinima iz mržnje i terorizmu (na primer, genocid, zločini protiv čovečnosti, ratni zločini, etničko čišćenje).¹⁰

8 *Desni ekstremizam u Srbiji*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2020, *Usporednice: slučaj Srbija Ekstremizam, terorizam, strani borci*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2022,

9 *Desni ekstremizam u Srbiji*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2020, Carter, E. (2018). *Right-wing extremism/radicalism: Reconstructing the concept*. Journal of Political Ideologies

10 Buljubašić M. (2022) *Nasilni desničarski ekstremizam na Zapadnom Balkanu: Pregled izazova pojedinih zemalja u oblasti P/CVE*, RAN,

Temeljne elemente identitetske politike uočavamo i u odgovorima ispitanika. Kao bitne dimenzije svog identiteta oni navode: rodoljublje, “zdrav patriotizam”, okrenutost državi, tradiciji, porodičnim vrednostima i kulturi sopstvene države, svetosavlju, nasleđu, istoriji, crkvi, pismu.

Gotovo svi ispitanici izražavaju duboko ukorenjeno i emocionalno poimanje srpskog naroda kao izuzetnog i jedinstvenog, a u nekim slučajevima i (implicitno) superiornog u sklopu različite, isključivo pozitivne, etničke autostereotipe. Kompleksne i raznovrsne etničke samopercepcije među ispitanicima identifikuje jedinstvenost srpskog naroda u različitim sferama:

- Psihološke karakteristike i stavovi, gde se ističu inat, tvrdoglavost, visprenost, empatija, humanost, slobodarski duh, hrabrost, pravdoljubivost, kao i konzervativnost.¹¹
- Zajednička kultura i istorija, koja obuhvata elemente, poput pozicije žrtve, istorije stradalništva, nepravde nanete srpskom narodu, ali i slave, folkloru, tradicionalnih običaja, kulta Nemanjića i Kosovskog mita.¹²
- Vera, kao ključni element srpskog identiteta, njegov temelj i zaštitnik, faktor kohezije, ali i tačka različitosti u odnosu na druge nacije.¹³

11 Na primer, odgovori ispitanika: “Ima puno empatije u našem narodu”, “Mi smo jedan od humanijih naroda”, “Ono što je interesantno za naš narod jeste taj inat, tvrdoglavost, visprenost. To je ono što cenim kod našeg naroda i to je nešto što je jako specifično za naš narod i razlikuje nas od drugih. S druge strane, u odnosu na Zapad, mi smo još uvek dosta konzervativni, okrenuti ka državi.”

12 Na primer: “Ono što nas izdvaja i objedinjuje su golgote kroz koje smo prolazili, kroz čitavo naše postojanje.” “Samo se neko izživljavao nad nama, a mi nikad ni nad kim.” “Ono što Srbe izdvaja je zajednička kultura... slava, kult Nemanjića, Kosovski mit.”

13 Na primer: “Hrišćanska kultura je oblikovala naš narod, što mu daje razliku

- Posebnost ćirilicnog pisma,
- Poznate ličnosti iz oblasti sporta i teologije, koje dodatno doprinose prepoznatljivosti srpskog naroda.¹⁴

Ispitanici u samopercepciji svoje pozicije (određanju sebe na skali desnica–levica) pokazuju izuzetno visok stepen kontradiktornosti, kad se u celini sagledaju svi pojedinačni intervjui. Imali su zadatak da pozicioniraju sebe na skali od 0 (levica) do 10 (desnica). Odgovori su pokazali raznolikosti u rasponu od 5 do 8, ističući individualne nijanse u samopercipiranju u vezi s političkim opredeljenjem. Primećeno je znatno grupisanje oko ocene 5¹⁵ koja predstavlja centar, tj. ideologiju centra. To ukazuje na to da ispitanici ne vide sebe kao desnicu, a posebno ne kao ekstremnu desnicu, koju, u svojim odgovorima i odbacuju kao “neadekvatnu i preteranu”. Sebe vide kao umerene i to je za njih “zdrava”, “prava”, “izvorna” desnica, dok ekstremizam odbacuju i osuđuju, poput na primer: “Kod nas ne postoji zdrava desnica. U Americi postoje republikanci, zdrava umerena, tradicionalna, konzer-

---

u odnosu na neke druge narode, pogotovo istočne narode. Svi narodi u suštini, vezuju identitet za religiju”. “Naše pravoslavlje podignuto na taj nivo da su osnivači naše države – Nemanjići podignuti na nivo svetaca i na sav taj način je naša nacija sa Crkvom u samom početku imala svoje pravce i ideale. Dan danas je Sveti Sava bitna ličnost.”

14 Jedan ispitanik to opisuje: “Vidimo da smo prvaci sveta u tenisu, vidimo da smo prvaci sveta u košarci. Srbija i srpstvo, šta za mene predstavljaju: ti kad dođeš u Japan i kažeš, ‘Đoković’ i onda se Japanac okrene i kaže ‘Đoković’, to je za mene. Kada odeš u Ameriku i kažeš, ‘Vladika Nikolaj’, oni ‘Ooo’, pa svi ga čitaju.”

15 Prosečna vrednost njihovih samoprocena je 5,7. Na ovo pitanje 9 ispitanika je odgovorilo sledećim ocenama: ocenom 8 (jedan ispitanik), 7 (dva ispitanika), ocenom 6 (dva ispitanika), 6.7 (jedan ispitanik), 5,5 (jedan ispitanik), 5 (dva ispitanika). Postavljeno pitanje glasilu je: U politici, često se koriste termini “levica” i “desnica”. Ako 0 označava levicu, a 10 desnicu, kako biste sebe pozicionirali na ovoj skali?

vativna stranka. Kod nas desničarski stavovi podrazumevaju donekle i mizoginiju i šovinizam i neke stvari koje ne bi morale da budu inherentno desničarske. Fali nam dobra umerena partija desnice. Da drži nacionalne interese, da drži moralne, tradicionalne, verske vrednosti, ali da ne preteruje u tom smislu”. Dodatno, ispitanici smatraju i da šire društvo ima negativan stav prema desnici i pogrešno razumevanje te ideološke orijentacije, izjednačavaju je sa nasilnim, ekstremističkim ideologijama i od toga žele da se ograde: “Ljudi misle da u tom delu političke opredeljenosti vladaju neki ljudi s bradama u nekom zapećku, u pećini, koji biju žene”.

Jedno od objašnjenja ove kontradikcije je pomeranje desnice na mejnstrim poziciju, odnosno normalizacija desničarskog pogleda na svet i relativizacija i dekriminalizacija ekstremizma. Drugo, konfuzno ponašanje desničarskih protagonista koji često jedno pričaju, a suprotno rade, što se najbolje vidi u delovanju vladajuće Srpske napredne stranke (SNS) koja balansira između EU i Rusije, ali i brojnih drugih “desničarskih” organizacija i stranaka koji ne reaguju onda kad su njihovi nacionalistički interesi ugroženi.

Odgovori ispitanika ukazuju i na neadekvatnost i prevaziđenost podele političkih ideologija samo na relaciji levica-desnica, na primer: “Pojmovi (levice i desnice) su dosta isprepletani, često su i nejasno definisani”. Ili: “U stvari je to malo rogobatan termin desnica, levica. Ja ne upotrebljavam taj termin. Mogli bi to da svedemo na neke kulturnije termine”. Ovo je u skladu sa savremenim trendovima u shvatanju političkih orijentacija¹⁶ kao i s javno iznetim stavovima nekih desničarskih

---

16 Goati V. (2007) Političke partije i partijski sistemi, Norveška narodna pomoć, Podgorica.

lidera u Srbiji.¹⁷ Štaviše, mnoge stranke i organizacije koje se deklariraju kao levičarske, dele iste ideološke postavke s desničarima kad je reč o odnosu prema Evropskoj uniji, NATO i Rusiji. Posledica populizama jeste relativizacija političkog spektra, odnosno premeštanje centra ka desnom polu. Levica je “ubijena”, jer su tradicionalni obrasci prevaziđeni i iskompromitovani.

Mnoge desničarske organizacije poslednjih godina nastoje da “ulepšaju” svoj imidž, kako bi doprle do što većeg broja pristalica, te se posvećuju humanitarnom radu, zaštiti životinja i slično. Takođe, usled dugotrajne populističke politike, manipulacija i zatupljivanja kritičke oštrice, građani postaju manje sposobni da prepoznaju ovakve narative. Tako je jedan od tipičnih odgovora ispitanika: “Rodoljublje je zasaditi cveće, pomaziti psa, reći nekome lepu reč i krenuti sa nekom idejom, baki pomoći da ponese neke težak teret, pustiti ženu koja je trudna s detetom.” Ovde je reč o osnovama humanizma, pristojnosti, čovečnosti, građanske odgovornosti, pa čak i racionalnosti i ekonomičnosti, a ne “patriotizma” po sebi, kako to desničari interpretiraju.

Svi ispitanici pokazuju izraženu emotivnu vezanost za Srbiju, kao i duboku ugrađenost nacionalne pripadnosti u sopstveni identitet. Vežu između države i nacionalnog identiteta, ispitanici tumače naturalistički, kao nešto što je inherentno i prirodno. Osećaj pripadnosti naciji doživljavaju kao nešto što proizilazi iz samog postojanja, iz biološkog porekla i genetskog nasleđa, bez obzira na druge faktore ili uticaje. Ova perspektiva naglašava ideju da su vezanost za naciju i nacionalni identitet duboko ukorenjeni u osobi, kao deo njene prirode i da je to deo prirodnog poretka stvari, kako to i ispitanici objašnjavaju: “Ovde

sam rođen i identitet mi je ovde nastao. Mogao bih da zamislim život negde druge, ali ne bih imao neku privrženost nekoj drugoj naciji. Smatrao bih da to nije prirodno. Čovek može da bude kosmopolita, ali u suštini on nosi patriotizam u sebi, ne može biti odvojen od toga”. Ili, “Srbija za mene predstavlja u apsolutnom smislu način življenja koji mi dobijamo rođenjem”. Ovakvo naturalističko shvatanje doprinosi dubini i snazi emocionalne veze ispitanika s nacijom: “Jako sam vezana za svoje poreklo, za svoju nacionalnu pripadnost”. Ili: “Saosećam sa nekim i pozitivnim i negativnim stvarima, uspesima ili porazima društva ili nacije, doživljavam to. Bitno mi je.”

Svi ispitanici prepoznaju značaj socijalizacije, kao dodatnog, sekundarnog faktora koji doprinosi razvoju nacionalne vezanosti i nacionalne komponente identiteta. Ispitanici ističu agense primarne socijalizacije – porodicu i roditelje kao najvažnije faktore koji oblikuju njihovu nacionalnu vezanost i nacionalnu komponentu identiteta; na primer: “Od kad znam za sebe, od detinjstva. Odrastao sam u porodici koja je teološka, stričevi, očevi, braća, zadojen sam srpstvom.” Ili: “Momo Kapor (pisac) ima lep citat ‘Patriotizam je stvar kućnog vaspitanja’, tako da, dobrim delom je to proisteklo iz porodice, odnosno iz vaspitanja, prosto u toj nekoj porodičnoj priči i kako je naša porodica bila vezana za sudbinu države i obratno”. Ova dubinska analiza otkriva višeslojnost i kompleksnost faktora koji doprinose građenju identiteta, ukazuje na njihovu međusobnu povezanost i naglašava koliko su primarni agensi socijalizacije od suštinskog značaja za ideološku socijalizaciju.

Osim porodice u kojoj su odrasli, ispitanici ističu i agense sekundarne socijalizacije – školu, vannastavne aktivnosti, sportske aktivnosti, vršnjačku grupu, okruženje, komšiluk, profesiju kao značajan faktor

17 Cvetković Lj. (2022) ‘Novi početak’ za desnicu u Srbiji, Radio slobodna Evropa,

osećaja vezanosti za zemlju: “U školi smo uvek kao deca recitovali za priredbe, razne epske ili lirske pesme što je u meni budilo osećanja”. “U grupi u kojoj pevam su mi se rodili svi afiniteti prema našem narodu i našoj naciji. Kroz nastupe i u susretanju s našim ljudima, što ovde, što po inostranstvu, počeo sam da gajim dublje osećanje naše nacije, pa sam kroz muziku mogao da shvatim neke stvari: da je naš narod herojski, da smo prešli preko Albanije, da smo razne ratove izneli”. Ciljeve, sadržaj i sredstva socijalizacije određuju izvori socijalizacije, koje čine kultura i društvo. Oni propisuju norme, standarde, vrednosti i verovanja koje će dete usvajati tokom odrastanja.¹⁸ Kroz institucionalizaciju, ovi sadržaji postaju formalno ugrađeni u institucije poput obrazovnog sistema, religijskih organizacija, medija i sl. Agensi socijalizacije zatim deluju u skladu sa ovim internalizovanim normama i vrednostima, kako bi preneli određene sadržaje pojedincima.

PRAVNO-POLITIČKI ASPEKAT, ODNOS PREMA VLASTI, UNUTRAŠNJA POLITIKA

U razmatranju poželjnog državnog uređenja, ispitanici ističu važnost demokratskih principa, poštovanje građanskih prava i sloboda, različite kombinacije državnih uređenja, kao i građansku državu sa izraženim nacionalnim identitetom. U iskazima ispitanika prepoznaje se tenzija između svesti o “društveno poželjnim odgovorima” i nivoa autoritarnosti i naglašenog nacionalnog identiteta. Očekivano, ispitanici pokazuju visok stepen autoritarnosti i naglašavaju važnost jakog i sposobnog vođe, posebno za očuvanje nacionalnih interesa na našim prostorima.

¹⁸ Rot, Nikola (2008), *Osnovi socijalne psihologije*. Beograd: Zavod za udžbenike.

U razmatranju odgovora na pitanje – koga od aktuelnih političara vide kao sposobnog vođu ispitanici su veoma kritični prema aktuelnim političkim akterima, odnosno ocenjuju da trenutno nema (dovoljno) sposobnog lidera. Ovakva ili ovolika skepsa posledica je glorifikacije nacionalne prošlosti i istorijskih autoriteta kojima aktuelni političari nisu dosledni i dostojni, a ne možda, realne procene političkog i liderskog potencijala.

Kao najistaknutije lidere i inspirativne ličnosti u nacionalnoj istoriji ispitanici navode kneza Lazara, Vuka Brankovića, vojvodu Stepu Stepanovića, Živojina Mišića, kralja Uroša Nemanjića, Stefana Dušana, kralja Milutina, Mihajla Obrenovića, Karađorđa Petrovića, kralja Petra I Karađorđevića. Ispitanici ističu da poželjne osobine koje su krasile pomenute istorijski potvrđene autoritete ne prepoznaju među političarima novijeg vremena.

Međutim, ispitanici su ipak izdvojili nekolicinu imena sa aktuelne političke scene kod kojih prepoznaju makar naznake sposobnih vođa: Aleksandar Vučić (predsednik Srbije, SNS), Miloš Jovanović (Nova DSS), Milica Đurđević Stamenkovski (Zavetnici), Filip Blagojević (Nova DSS), Draško Stanivuković (Partija demokratskog progressa u Republici Srpskoj, gradonačelnik Banja Luke), Jovana Stojković (Pokret Živim za Srbiju).

Visoka autoritarnost je konstant(n)a još od prvih psiholoških i javnomnjenjskih istraživanja na našim prostorima, posebno na desnom političkom spektru, ali najnoviji rezultati, mada ne mnogo iznenađujuće, pokazuju da je sve više autoritarnosti i među mladima. Prema rezultatima pomenutog istraživanja Krovne organizacije mladih iz 2023. godine, tačno 60 procenata mladih smatra da je Srbiji potreban jak vođa i

lider koga će narod slediti, što je najviši rezultat u poslednjih šest godina.¹⁹ Ovakvi rezultati ukazuju na tendenciju da, visoka autoritarnost nije više tipična karakteristika ispitanika desničarskih svetonazora, već postaje karakteristika opšte, naročito mlađe populacije.

Status Kosova predstavlja jedno od najvažnijih političkih, pa i identitetskih pitanja, posebno na desnom političkom spektru. “Srce Srbije”, “Najskuplja srpska reč”, “Sveta srpska zemlja”, “Žila kucavica” ... predstavlja stožernu tačku artikulacije i samopotvrđivanja nacionalnog identiteta, ponosa, ali i patnje. Ocenjujući odnos aktuelne vlasti prema pitanju Kosova, ispitanici iznose izuzetno ambivalentne i nedefinisane konstatacije u kojima se jasno ne prepoznaje ni izraženo odobravanje, niti izraženo neodobravanje postupaka aktuelne vlasti prema Kosovu. Ispitanici navode da je reč o kompleksnom i ne lako rešivom pitanju, kako navode, “vrućem kolaču” na kome se prelamaju različiti globalni geopolitički uticaji, a čiji rasplet narednih godina može dovesti do razvoja krajnje “nepredvidivih” scenarija. Moglo bi se reći da iskazana ambivalencija ispitanika predstavlja trenutnu tačku u oscilaciji između racionalnog uvida u status quo i emotivnog stanja koje izaziva frustracija neostvarivosti željenog, očekivanog stanja.

Svi ispitanici ističu uticaj, odnosno “svesni su pritisaka”, Zapada i Evropske unije (EU) kad je reč o statusu Kosova, te u izvesnom smislu razumeju ponašanje političkih aktera, ali i navode da ne mogu da dokuče poteze vlasti, te relativizuju neutralnu poziciju vlasti, odnosno “sedenje na dve stolice”. Ispitanici zameraju vlasti nedovoljnu transparentnost i “zataškavanje prave istine”, ali postoji mišljenje da, kad

19 “Istraživanje: Mladi nemaju poverenje u institucije, veruju u crkvu i vojsku”, Boom93, 11. avgust 2023, <https://boom93.rs/info/drustvo/istrazivanje-mladi-nemaju-poverenje-u-institucije-veruju-u-crkvu-i-vojsku>

se bude definisao odnos prema Evropskoj uniji, definisaće se i odnos prema Kosovu.

Posredi je veoma nedosledan, pa donekle i krajnje licemeran odnos aktuelne političke elite prema statusu Kosova, a posebno prema Srbima u enklavama i naročito, na severu. Ovu konfuziju ilustruje nedavno ponašanje države Srbije prema pitanju registracije vozila na Kosovu, odnosno korišćenja srpski registarskih tablica. Slučaj “KM ostaje, nema predaje”, zbog koga smo nedavno bili u situaciji da razmatramo i oružani sukob na granici, nedavno je “prevaziđen”, čak pohvalama i isticanjem da je konačno i apsolutno ukidanje srpskih tablica u najboljem interesu ostvarivanja prava i sloboda upravo Srba na Kosovu. Osim “slučaja tablica”, postoje brojne situacije u kojima je država pokazala nedoslednost u sprovođenju, ne samo proklamovanih, nego i, za očuvanje nacionalnog identiteta neospornih i nužnih politika.

Manji broj ispitanika pak, otvoreno kritikuje vlast što “ne pokaže” zube Zapadu i ne vodi transparentnije borbu za očuvanje identiteta na Kosovu. Ovaj ekstremniji, pa možda i militantniji stav desnice u odnosu na ovo, za državu veoma važno pitanje, postaje sve zastupljeniji, ne samo na deklarisanom desnom spektru političke scene, nego i na širem planu artikulacije javnog mnjenja. Prema pomenutom istraživanju Krovne organizacije mladih iz 2023. godine, prvi put, najviše mladih podržalo je povratak kontrole nad Kosovom vojnim sredstvima, što potvrđuje trend izuzetnog skretanja udesno celokupnog javnog mnjenja, a ne samo radikalizaciju desnice.²⁰ Tokom poslednjih meseci cela Srbija je preplavljena tipski urađenim i veoma upadljivim mura-

20 “Istraživanje: Mladi nemaju poverenje u institucije, veruju u crkvu i vojsku”, Boom93, 11. avgust 2023, <https://boom93.rs/info/drustvo/istrazivanje-mladi-nemaju-poverenje-u-institucije-veruju-u-crkvu-i-vojsku>

lima sa upozoravajućom porukom – “Kad se vojska na Kosovo vrati” – postavljenih na takvim površinama da upućuju na zaključak da ih nije moguće uraditi bez, u najmanju ruku prećutne, saglasnosti lokalnog SUP, komunalne policije i nadležnih lokalnih institucija. Intenzitet militantnog pristupa rešavanju ovog “problema” oscilira proporcionalno porastu rusofilstva u javnom mnjenju, odnosno povećanju distance prema NATO, Sjedinjenim Američkim Državama i Evropskoj uniji.

Priznavanje nezavisnosti Kosova zvaničnog Beograda, izuzetno bi razočaralo ispitanike, ali ocenjuju da aktuelna vlast ipak nije spremna, kako za tu opciju, tako ni za eventualno pripajanje severnog dela Kosova. Strategiju aktuelne vlasti ispitanici vide kao prolongiranje statusa kvo i dobijanja na vremenu.

Srazmerno iskazanoj ambivalenciji prema trenutnom statusu, odnosu države Srbije prema Kosovu, kao i perspektivi rešavanja tog problema, ispitanici iznose različite ideje o tome šta bi trebalo činiti u budućem periodu. U opticaju je čitav spektar ličnih predloga, od dugog održavanja postojećeg stanja, insistiranja na očuvanju suvereniteta i celovitosti zemlje, očuvanja severnog dela Kosova, do politike ponovnog naseljavanja Srba na Kosovu i Metohiji.

Iako ispitanici, bar deklarativno, nikako nisu za opciju rata i oružanih sukoba, već za prevazilaženje sukoba diplomatskim putem, veći deo sagovornika na direktno postavljeno pitanje – “U slučaju da dođe do sukoba zbog Kosova i Metohije, da li biste Vi lično bili spremni da ratujete” – odgovorio je da bi podržao rat, ako bi bio odbrambeni i ako bi bio poslednja opcija. Ukoliko bi srpski narod na Kosovu, u Republici Srpskoj i u Crnoj Gori bio ugrožen, ispitanici smatraju da bi i lično bili spremni za odbranu teritorija. Konativna dimenzija identitetskih

stavova je očigledno, veoma izražena, ali u ovom slučaju je veoma indikativna “teritorijalizacija” potencijalne srpske ugroženosti i legitimizacija potencijalnog oružanog dejstva “na svim prostorima gde žive Srbi”, pod okriljem “odbrambenog”, odnosno “pravednog” rata. Ova teritorijalizacija ugrožavanja srpskih interesa može se analizirati i u ključu “srpskog sveta”, paradigme koju je plasirala upravo aktuelna vlast tokom poslednjih 10 godina, a koju vode upravo ljudi koji su politički stasavali u vrtlogu raspada SFR Jugoslavije i “velikosrpskih” ideja, o čemu će kasnije biti više reči.

“Srpski Pijemont”, kako i priliči desničarskom uglu posmatranja, zauzima visoko mesto u hijerarhiji vrednosti, te ispitanici ne samo da pozitivno ocenjuju odnos Srbije i Republike Srpske, već smatraju da bi trebalo da se radi na dobrim odnosima i u budućnosti, da se posebno vodi računa o narodu koji tamo živi. Ispitanici uviđaju kompleksnost i međuzavisnost odnosa Srbije prema Republici Srpskoj i Kosovu i Metohiji, a neki od ispitanika obe teritorije percipiraju kao “granicu odbrane Srbije”.

Republika Srpska još od svog nastanka važi za stožer srpskog identiteta i oličenje srpske žrtve, ali i hrabrosti časti i dostojanstva. Duhovni lideri srpske desnice oduvek su isticali značaj i ulogu Republike Srpske i taj narativ se kontinuirano i intenzivno održava i nadograđuje više od tri decenije. Tako je mitropolit crnogorsko-primorski Amfilohije već u septembru 1994. godine govorio: “Narod i Skupština Republike Srpske danas čuvaju i obraz i dušu srpskog naroda pravoslavnog, ne praznim riječima i nečasnim kompromisima, nego sopstvenom krvlju i sopstvenim životima, koje zalažu pred čitavim svijetom za odbranu svega čestitog i svetog u ovom narodu, za odbranu svekolikog Pravoslavlja (...) U Bosni i Hercegovini danas se bježe bitka za slobodu zlatnu i obraz

časni čitavog pravoslavlja, za dušu i pravdu čitavog sveta, za svetinju bogolikog ljudskog dostojanstva”.²¹ Višedecenijski narativ isticanja značaja i važnosti opstanka Republike Srpske za nacionalni identitet, tokom poslednjih desetak godina podignut je na viši operativniji, konstruktivniji i integrativniji nivo, o čemu svedoče izjave tadašnjeg patrijarha Srpske pravoslavne crkve Irineja, iz maja 2014. godine da bi – Republika Srpska trebalo da se pripoji Srbiji, pošto za to “ima mnogo razloga”.²² Tom prilikom on je izjavio je da ga ne bi začudilo kada bi u Republici Srpskoj bio održan referendum o otcepljenju od Bosne i Hercegovine i kad bi se Republika Srpska pripojila Srbiji: “To je proces koji je već krenuo. Ako može Kosovo da se odvoji od Srbije, zašto se Republika Srpska ne bi odvojila od Federacije Bosne i Hercegovine i pripojila Srbiji? Za tako nešto imamo mnogo više razloga, jer se oduzimanjem Kosova sada prave dve albanske države, a Srbija s Republikom Srpskom bi bila jedna srpska država kao što je to bila vekovima”.²³ Ovde bi mogli nizati izjave i drugih neprikosnovenih duhovnih autoriteta, kao što je, na primer, episkop bački Irinej koji je 2015. godine izjavljivao da reka Drina ne razdvaja, već “spaja srpski narod sa obe obale reke” i dodao da se može reći da su Republika Srpska i Srbija jedna celina i da predstavljaju “suštinsko jedinstvo i zajedničko organsko pripadanje čitavom pravoslavnom svetu”.²⁴

21 Mitropolit Amfilohije Radović, “Ko je Boga izneverio, izneveriće i nas” (Pravoslavlje, 1–14 septembar 1994.) (SCuR, 121).

22 “Patrijarh: Republika Srpska da se pripoji Srbiji, Vučić da podigne posrnulu naciju!” *Telegraf*, 13. maj 2014.

23 “Patrijarh Irinej: RS da se pripoji Srbiji”, *Naše novine*, 16. maj 2014.

24 “Patrijarh Irinej: Republika Srpska je srpska država”, *Blic*, 19. oktobar 2015, <http://www.blic.rs/vesti/politika/patrijarh-irinej-republika-srpska-je-srpska-drzava/112kfz>.

Povezano s prethodno pominjanom autoritarnosti, veoma je inspirativna izjava patrijarha Irineja iz 2017. godine: “Volimo svoju otadžbinu, gde god žive Srbi, to je Srbija, pa bilo da su u Bosni, u Crnoj Gori ili na drugim mestima. Braći iz Republike Srpske kažem – čuvajte Republiku Srpsku i onog koji danas vodi narod Srpske, to je jedini način da srpstvo opstane”.²⁵ Upravo Milorad Dodik, odnosno “onaj koji danas vodi narod Srpske”, eto već punih 30 godina, od svih javnih ličnosti celokupnog “srpskog sveta” dobitnik je možda i najvećeg broja crkvenih odlikovanja: Orden Svetog Save, Orden svetog Simeona Mirotočivog, Orden svetog kralja Milutina orden Eparhije temišvarske, Orden Svetog vladike Nikolaja.

U maju 2019. godine, predsednik Srbije Aleksandar Vučić, zajedno sa predsedavajućim Predsedništva Bosne i Hercegovine Miloradom Dodikom, na poziv patrijarha Irineja, prisustvovao je zasedanju Sabora Srpske pravoslavne crkve. Patrijarh Porfirije, odmah po preuzimanju funkcije, nastavio je veoma intenzivnu saradnju s političkim vrhom Republike Srpske. Vaskršnji prijem u Patrijaršiji u Beogradu u aprilu 2021. godine, patrijarh je upriličio za srpskog člana i predsedavajućeg Predsedništva BiH Milorada Dodika i rukovodstvo Republike Srpske. Nekoliko meseci kasnije, polovinom jula 2022. godine, predsednik Srbije Aleksandar Vučić sastao se u Beogradu s patrijarhom Porfirijem i srpskim članom Predsedništva BiH Miloradom Dodikom. Susreti ova tri nacionalna autoriteta postaće vrlo intenzivna i redovna praksa.

25 “Patrijarh Irinej: Gde god žive Srbi, to je Srbija, braća iz Republike Srpske da čuvaju RS i onog koji danas vodi narod Srpske”, *NSPM*, 25. oktobar 2017, <http://www.nspm.rs/hronika/patrijarh-irinej-gde-god-zive-srbi-to-je-srbija-braca-iz-republike-srpske-da-cuvaju-rs-i-onog-koji-danas-vodi-narod-srpske.html?alphabet=l>

Odnos Srbije prema Crnoj Gori tumači se isključivo kroz već stereotipnu desničarsku prizmu da je reč o istom narodu, te da je na delu neka vrsta “inženjeringa potpomognuta zapadnim uticajem i uticajem Mila Đukanovića”, koja je napravila razlike između tzv. Milogoraca i Srba. U zaštiti veoma agresivnog osporavanja i potiskivanja srpskog nacionalnog identiteta u Crnoj Gori SPC je odigrala veoma značajnu ulogu u smanjenju, kako smatraju ispitanici, veštačke podele. Što se tiče položaja SPC u Crnoj Gori, ispitanici pozitivno ocenjuju litije (tokom 2020. godine) i borbu srpskog naroda za očuvanje statusa SPC u Crnoj Gori. Veći deo ispitanika učestvovao je u litijama, te u tom kontekstu pozitivno ocenjuju i mitropolita Joanikija koga vide kao istaknutu i značajnu figuru u navedenim procesima.

Uloga Srpske pravoslavne crkve u očuvanju srpskog identiteta u Crnoj Gori je nesporna, intenzivna i prilično agresivna. Ustoličenje mitropolita crnogorsko-primorskog Joanikija u Cetinjskom manastiru, početkom septembra 2021. godine, koje su pratili dvodnevni protesti, sukobi građana sa policijom, korišćenje helikoptera Vojske Crne Gore, “pancirnog plašta” i naoružane podrške bezbednosnih snaga za sprovođenje mitropolita i patrijarha Srpske pravoslavne crkve, pokazalo je svu kompleksnost i ozbiljnost sukoba nacionalističkih politika. Predsednik Srbije Aleksandar Vučić i premijer Crne Gore Zdravko Krivokapić likovali su što je uprkos ozbiljnom protivljenju “sprovedeno u delo ono što se planiralo”.

Odnos Srpske pravoslavne crkve prema Crnoj Gori i Crnogorcima možda najbolje ilustruje izjava mitropolita crnogorsko-primorskog Joanikija iz marta 2022. godine, kad je, komentarišući započeti sukob u Ukrajini sročio: “Mnogi svetski mešetari su, naravno, tu gledali svoj interes. Kao što vidite, premnogo je laži. Mi moramo da saosećamo sa

pravoslavnim narodom u Ukrajini, pre svega da se molimo Bogu za taj narod, koji se, nažalost, međusobno zavadio. A to nam ne deluje nepoznato: i kod nas je mnogo podela i zavada. Pa i Crna Gora je projektovana da bude mala Ukrajina”.²⁶

Tokom proteklih godina Beograd je uspeo da medijskom, kulturnom i obrazovnom politikom destabilizuje i polarizuje crnogorsko društvo. U toku je veoma intenzivna kampanja beogradskih medija i svih političkih aktera, a posebno Srpske pravoslavne crkve. Patrijarh Porfirije je prilikom nedavne posete poručio građanima Crne Gore kako osjeća potrebu da ih podrži, da u svakoj prilici odlučno ispolje “svoj identitet kao vernici Srpske pravoslavne crkve, govornici srpskog jezika i kao dični pripadnici srpskog naroda”.

ODNOS PREMA CRKVI I POVERENJE U INSTITUCIJE

Tradicionalno, još od istraživanja javnog mnjenja devedesetih godina prošlog veka, odnosno od početka postsocijalističke transformacije, revitalizacije religije, a posebno desekularizacije nakon demokratskih promena 2000. godine, Srpska pravoslavna crkva uživa najveće poverenje građana, a za njom visok nivo poverenja, tradicionalno ima vojska, odnosno Vojska Srbije. U određenim periodima, raspored na listi institucija od poverenja se menjao, pa je vojska preuzimala primat, ali neosporno je da većinska crkva u Srbiji uživa visok, stabilan i teško nadmašiv ugled. Ukoliko razmotrimo i uporedimo ove rezultate sa stepenom autoritarnosti prosečnog građana Srbije, ne bi trebalo da

²⁶ “Joanikije: Crna Gora je projektovana da bude mala Ukrajina”, *Politika*, 13. mart 2022, <https://www.politika.rs/scc/clanak/501900/Joanikije-Crna-Gora-je-projektovana-da-bude-mala-Ukrajina>

iznenadi visok stepen poverenja u ove autokratske, hijerarhijski i tradicijom ustrojene institucije.

Ispitanici iznose stereotipne predstave o istorijskom, društvenom, političkom i identitetskom značaju Srpske pravoslavne crkve za opstanak i trajnost nacionalnog identiteta. Crkva predstavlja "najbitniju istorijsku instituciju", "čuvara sigurnosti", "čuvara srpskog identiteta, tradicionalnih srpskih vrednosti", ona je "stožer srpske narodnosti" i "način života". Posebno se ističe kontinuitet crkve, njena uloga u održavanju jedinstva tokom teških vremena, očuvanju verskog i nacionalnog identiteta naroda tokom komunizma, ali i očuvanju verskog i nacionalnog identiteta dijaspore.

Trend visokog poverenja u spomenute institucije potvrđuju i aktuelna istraživanja. Tako, na primer, prema rezultatima istraživanja Krovne organizacije mladih iz 2022. godine, mladi generalno nemaju poverenja u institucije, ali je primetno da je samo Srpska pravoslavna crkva u odnosu na prethodna istraživanja značajno popravila svoju sliku i poverenje mladih u nju, mada je vojska bila bolje pozicionirana. Isti redosled institucija od poverenja potvrđen je i naredne godine.²⁷

Međutim, i bez obzira na visoko poverenja u crkvu u odnosu na druge institucije, ispitanici iznose i kritičke stavove prema određenim procesima koji se u njoj odvijaju, ili koji se vezuju za njeno funkcionisanje. Svesni društvenopolitičke dimenzije institucionalne i organizacione

²⁷ U ovom slučaju reč je o istraživanjima koje je sprovela Krovna organizacija mladih 2022. i 2023. godine: "Istraživanje: SPC jedina institucija u koju je poraslo poverenje mladih", *Novi standard*, 12. avgust 2022, <https://standard.rs/2022/08/12/istrazivanje-spc-jedina-institucija-u-koju-je-poraslo-poverenje-mladih/>; "Istraživanje: Mladi nemaju poverenje u institucije, veruju u crkvu i vojsku", *Boom93*, 11. avgust 2023, <https://boom93.rs/info/drustvo/istrazivanje-mladi-nemaju-poverenje-u-institucije-veruju-u-crkvu-i-vojsku>

forme većinske crkve, ispitanici pružaju niz nekoherentnih, ali opravdanih kritika koje uglavnom, predstavljaju reakciju vernika na medijski pokrivene i javnosti poznate afere i ponašanja, ili javne nastupe zvaničnika crkve. Među "zamerkama" spominju se korupcija, lični interesi pojedinih verskih zvaničnika, konzervativnost, nefleksibilnost, hijerarhijski sistem odlučivanja, kao i nemogućnost pluralizma mišljenja. Očekivano je da je primedbu na konzervativnost i autoritarnost crkve izneo ispitanik koji je teolog, kompetentan, upućen i verovatno lično uključen u način funkcionisanja crkvene organizacije. Takva "primedba" nije karakteristična za pripadnika desnice, kome su sindromski bliski koncepti hijerarhijskog organizovanja autoriteta, "čvrste ruke" i komandne linije odgovornosti, jednoobraznost i uniformnost mišljenja i tome slično. Međutim, kritika korupcije i uzurpacije autoriteta u crkvi je nešto što predstavlja ozbiljno kompromitovanje proklamovane istorijske i identitetske uloge i značaja većinske crkve u Srbiji.

Kao religijske uzore ispitanici su navodili opšte teološke autoritete, moglo bi se reći, "klasike" poput samog Isusa Hrista, naravno Svetog Save, ali i niza svetaca. Očekivano, među realnom životu bliskijim autoritetima nalazi se nezaobilazni vladika Nikolaj Velimirović, pa Justin Popović, kao i monah Arsenije Jovanović. O autoritetu Nikolaja Velimirovića i Justina Popovića dosta je već pisano i teško je ignorisati realan uticaj koji su ovi autoriteti tokom poslednjih decenija izvršili, ne samo na monaštvo i episkopat crkve, već i na svetovne autoritete na državnim pozicijama.

Ono što je zajedničko za sve ispitanike jeste, da izdvajaju patrijarha Pavla kao patrijarha koga su najviše poštovali, a veliko poštovanje izazivaju i njegovi prethodnici German i Dimitrije. Autoritet patrijarha Pavla dobija dimenzije kulta ličnosti; njegova izuzetna skromnost i

štedljivost, vožnja po gradu gradskim prevozom i tome slično, prerasle su u legendu. Anegdote o njegovom životu među kojima je i priča o sobi od dva kvadratna metra u patrijaršijskom dvoru, pomoćnoj prostoriji koju je odabrao za smeštaj između svih soba i salona sa skupocenim stilskim nameštajem, stvarale su mitsku predstavu asketskog duhovnog lidera.

Među religijskim uzorima našli su se pisci i pesnici u čijim delima vernici crpe značajne religijske elemente (Dostojevski, Pekić, Andrić, Šantić, Dučić), kao i veoma uticajan psihijatar. Ovo poslednje svakako nije iznenađenje, jer je nadaleko poznati i uticajan akademik i psihoterapeut Vladeta Jerotić, bio, između ostalog predavač "pastirske psihologije" na Pravoslavnom bogoslovskom fakultetu. Ilustrativna je njegova izjava da mu je "mladost dala oca Justina", a da je "Bog dao Srbiji oca Nikolaja, Tadeja, Justina i Pavla".²⁸ Primetno je da ova izjava obuhvata gotovo sve spomenute autoritete.

Pojedini epiteti za aktuelnog patrijarha Srpske pravoslavne crkve, Porfirija, izazivaju kontroverze, te ispitanici iznose različita mišljenja: postoje oni koji ga izuzetno poštuju, ali i dobar deo ispitanika koji ga kritikuje. Ono što mu se zamera jeste odnos s vrhom države, odnos prema pitanju Kosova i Metohije, kao i prema pitanju Makedonske pravoslavne crkve (MPC). Bliska veza sa vlašću očigledno ne nailazi na odobravanje ispitanika, ali evidentno je da ispitanici izražavaju ozbiljnu skepsu u mogućnost ostvarivanja autonomije crkve u odnosu na političke pritiske. Premda je sam izbor patrijarha, kako navode,

28 "Imao je ljubavi, dobrote i humora. Često su ga i političari zvali da posreduje gde su oni nemoćni..." 10 godina bez patrijarha Pavla", *Nedeljnik*, 15. novembar 2019, <https://www.nedeljnik.rs/imao-je-ljubavi-dobrote-i-humora-cesto-su-ga-i-politricari-zvali-da-posreduje-gde-su-oni-nemocni-10-godina-bez-patrijarha-pavla/>

politička, a ne crkvena stvar, ispitanici kao da su svesni da mnoge stvari (odavno) ne funkcionišu onako kako je normativom predviđeno, te pokazuju neku vrstu rezerve prema onome u šta veruju da u krajnjoj liniji ipak funkcioniše onako kako bi trebalo.

Kad je reč o patrijarhovom odnosu prema Kosovu i Metohiji i Makedonskoj pravoslavnoj crkvi, simptomatično je da dosta ispitanika ističe pojmove "teritorije" i "žali" za jurisdikcijama Severne Makedonije, odnosno Kosova. Taj narativ predstavlja kontinuitet sa retorikom "odbrambenog rata" i "prekogrančne jurisdikcije Srpske crkve" tokom i nakon raspada SFR Jugoslavije, te kritike "izdajničke politike" Slobodana Miloševića, a opet isticanja nacionalnog i identitetskog značaja Srpske pravoslavne crkve u očuvanju i jedinstvu nacionalnog identiteta. O ovome će kasnije biti više reči.

Stavovi ispitanika su podeljeni i kad je u pitanju javno delovanje patrijarha Porfirija, odnosno njegov adut "čoveka iz naroda" i "čoveka svog vremena". Njegova neposrednost i pristupačnost neke ispitanike oduševljava, dok nekima smeta, što je u skladu s kontradiktornim, često ambivalentnim, pa i oponentskim reakcijama javnosti na njegove medijske nastupe, naloge i postove na društvenim mrežama i sl. Kako god, prema pomenutom istraživanju Krovne organizacije mladih, kada je reč o ličnostima koji su na čelu ispitivanih institucija, mladi su najvećom prosečnom ocenom ocenili patrijarha Porfirija.²⁹

Prilikom navođenja osoba/institucija/grupa koje štete ugledu crkve, ispitanici ističu određenu listu socijalnih aktera koje bi uslovno, ali

29 Interesantno je da je najlošije ocenjena premijerka Ana Brnabić. "Istraživanje: SPC jedina institucija u koju je poraslo poverenje mladih", *Novi standard*, 12. avgust 2022, <https://standard.rs/2022/08/12/istrazivanje-spc-jedina-institucija-u-koju-je-poraslo-poverenje-mladih/>

analitički korisno mogli grupisati u nekoliko grupa: 1) interni (unutarcrkveni): uticaji unutar crkve i ziloti; 2) internacionalni: uticaj Zapada (kapitalizam, zapadne vrednosti, poput individualizma); 3) sekularni: politički uticaj (uključujući i predsednika Vučića) i sfera obrazovanja (pokušaj ukidanja veronauke i nepostojanje stalnog zaposlenja za veroučitelje); 4) civilni: udruženja građana i mediji. Grupisanje je zbog divergentnosti odgovora i tumačenja ispitanika izvršeno vrlo uslovno, te je posebno sporno razdvajanje interne i civilne grupe socijalnih aktera koji štete ugledu crkve, ali je jasno da su ispitanici vrlo svesni negativne slike koju plasiraju uzurpatori duhovnog autoriteta crkvenih zvaničnika i velikodostojnika, te postojanje i delovanje fundamentalnih i ekstremnih grupa unutar verske zajednice. Udruženja građana koja pod okriljem crkve, uz njen blagoslov ili prećutnu podršku plasiraju diskriminatorne ili ekstremističke stavove, takođe su registrovani kao veoma štetni po ugled crkve, kao i ekstremno kritički ili, u neetičke svrhe medijski iskorišćen i plasiran verski sadržaj ili autoritet. Ispitanici pokazuju kritički odnos prema sve evidentnijem, javno demonstriranom i naglašavanom uticaju svetovnih autoriteta na većinsku crkvu, poput već redovnog prisustva predsednika države na zasedanju Sabora Srpske pravoslavne crkve, enormnog finansiranja crkvene infrastrukture i socijalnih programa verskih službenika, ali i prema navodnoj uzurpaciji obrazovnog sistema u sputavanju uticaja verskog autoriteta u svetovnoj sferi, te ugrožavanja egzistencije verskih službenika.

PRAVNO POLITIČKI ASPEKT: SPOLJNA POLITIKA

Kao neprijatelje srpskog naroda, većina ispitanika, očekivano, u kontekstu geopolitičkog poretka i sistema, percipira Zapad i Evropsku uniju kao najveće spoljašnje neprijatelje. Među konkretnim zemljama spominju se Engleska, Francuska, Nemačka, Vatikan, a razloge u oceni navedenih zemalja kao neprijateljskih, mogu se analitički podeliti u tri grupe: interni, geostrateški položaj Srbije i psihološke karakteristike Srba (inat, prkos, tvrdoglavost); globalistički, struktura kapitala u zapadnim zemljama i “vesternizacija”, odnosno nametanje zapadne kulture (koka kola, pornografija); geostrateško-interesni, legalizovanom lobiranju Zapada i spoljna politika tih zemalja (bombardovanje, pitanje Kosova). Političke organizacije, kao što su, na primer, NATO i nevladine organizacije, ispitanici takođe izdvajaju kao neprijatelje srpskog naroda, a od etničkih grupa u regionu najveći distancu pokazuju prema kosovskim Albancima i Hrvatima.

Odnos Srbije prema Evropskoj uniji ispitanici ocenjuju kao paradoksalan, pun kontradiktornosti i koristoljublja. Paradoksi su prepoznati u samim problemima unutar Evropske unije i situaciji “da sve više zemalja želi da izađe iz EU, a Srbija želi da uđe”. Međutim, uprkos naglašavanja geopolitičkih tenzija, ispitanici ukazuju na neophodnost ekonomske saradnje.

Ono što ispitanici najviše kritikuju u odnosima Srbije i Evropske unije jesu nejednaki odnosi moći, “vazalni odnos Srbije u odnosu na EU”, “politika uslovljavanja”, i u tom kontekstu “neproporcionalnih odnosa”, neutralna pozicija Srbije ocenjuje se kao pozitivna. Shodno

nejednakim odnosima moći, po mišljenju ispitanika, Srbija prema Evropskoj uniji ima konkretniji odnos nego što Evropska unija ima prema Srbiji.

Ovde bi bilo korisno podsetiti kako su duhovni lideri tretirali evrointegracije Srbije, odnosno koje i kakve stavove su propagirali o Evropi i odnosa Srbije prema Evropskoj uniji. Episkop banatski Atanasije Jevtić je početkom 2004. godine govorio sledeće: “Gospodo, ko nam je došao u posetu devetsto četrnaeste tenkovima? Evropa! Ko nam je došao četrdeset prve? Evropa! Ko nam je došao devedeset devete? Evropa! Je li to Evropa? Još dva veka ćemo se oslobađati od takve Evrope. Imaćemo mi još ustanaka”.³⁰ Zatim, na primer, episkop Artemije, tri godine kasnije ukazivao je na složenost pitanja globalnih i nacionalnih interesa na sledeći način: “Međunarodna zajednica iz svojih pobuda, ličnih interesa i potrebe da se izvrši prodor na Istok i ugrožavanje Rusije, ne radi svoj posao na Kosmetu”.³¹ Kontinuirani i veoma oštar antievropski stav Srpske pravoslavne crkve, koji je prvenstveno potkovan tezom da Srbija mora da žrtvuje Kosovo i Metohiju, kako bi postala članica Evropske unije ozvaničavan je nekoliko puta, kao, na primer, kad je Sveti arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve, krajem 2011. godine, poručio predsedniku i Vladi Srbije da “Crkva od njih očekuje i traži da ne napuste srpski narod Stare Srbije, radi himere koja se zove status zemlje kandidata za članstvo u EU”, te da “ideologizovana i mitologizovana EU ima alternativu”.³² Poznate su i reči mitropolita

30 “Kruna, Mač i Mantija”, *Vreme*, 19. februar 2004. godine, <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=368709>

31 *Pravda*, 25. septembar 2007. godine.

32 “SPC: Kosovo važnije od evropske himere”, *Danas*, 3–4. decembar 2011; “Ostanimo uz narod”, *Večernje novosti*, 3. decembar 2011; “Ne ostavljajte svoj narod na Kosovu”, *Pravda*, 3–4. decembar 2011.

crnogorsko-primorskog Amfilohija koji, kao novo raspeće u srpskom narodu navodi sukob sa Sjedinjenim Američkim Državama i Evropskom zajednicom, a interesantna je njegova ocena da se srpska Crkva i društvo suočavaju sa “decom iz čudovišnog braka radikalnog sekularnog potrošačkog mentaliteta, čija je udarna pesnica NATO, i duhovne pustoši komunističko-boljševičkog ateizma”.³³ Zapad, Evropska unija, ali i sama “Evropa”, Sjedinjene Američke Države i naročito NATO, glavni su krivci za patnje i tragedije srpskog naroda. NATO intervencija je argument koji se najčešće koristi protiv Zapada, ali istovremeno se smatra da je “Srbija 77 dana odolevala najvećoj armiji sveta i da, kako ističe Nebojša Katić, “Srbija nije branila samo pravo da postoji kao nezavisna država. Branila je ne samo svoju čast i dostojanstvo, već je branila čast, dostojanstvo i uspomenu na milione predaka koji nisu smatrali da je žrtvovanje besmisleno i koji nisu držali do realpolitičkih kalkulacija”.

Tradicionalno, odnos prema Sjedinjenim Američkim Državama (SAD) je distanciraniji nego što je prema Evropskoj uniji, mada se obe često navode kao kamen spoticanja u rešavanju pitanja Kosova. Neki od ispitanika iznose radikalnije stavove kao što je, na primer, potpuni prekid odnosa sa SAD, “sem neophodnih diplomatskih (vize i boravišta)”, a u pogledu priželjkivanih rezultata predsedničkih izbora u SAD, ispitanici ocenjuju da bi odnosi SAD i Srbije bili mnogo bolji da je na čelu države Tramp (Donald), a ne Bajden (Džozef). Takođe, ispitanici ističu da SAD plasiraju pogrešnu sliku o Srbiji u svetu.

Sindromski, s druge strane, velika podrška Rusiji i pozitivan odnos prema Ruskoj Federaciji, ruskom narodu, Ruskoj pravoslavnoj crkvi i

33 “Istraživanje bogoslovskih puteva”, *Danas*, 30–31. maj 2009.

samom Vladimiru Putinu, poduprta je upravo pomenutim antievropskim i antizapadnim "argumentima", koje veoma sadržajno ilustruje izjava mitropolita crnogorsko-primorskog Joanikija iz marta 2022. godine: "Dugovremena borba Pravoslavlja s ikonoborcima u mnogo čemu podseća na borbu Pravoslavlja s ateizmom, komunizmom, sa bezbožnim ideologijama našeg vremena. I ta borba traje, evo, preko stotinu godina, otkad je to zlo došlo nama iz Evrope, iz protestantske Evrope – to zlo bezbožništva, ateizma i komunizma. I evo ta borba traje i ponela je premnogo žrtava. Zamislite samo koliko u Rusiji, a naša-lost i kod nas. I kod svih slovenskih naroda".³⁴

Odnos između ruskog i srpskog naroda ispitanici dominantno ocenjuju kao bratski i prijateljski. Ono što ova dva naroda drži u prijateljskim odnosima jeste zajednička kultura i vera, a u pozitivnom kontekstu pominje se međusobna politička blagonaklonost, saradnja Rusije i Srbije u vojnoj industriji, tranzitu gasa, a navodi se da može mnogo toga da se radi i u umetnosti, na filmu, u kulturi u kontekstu srpsko-ruskog bratstva. Većina ispitanika je putovala u Rusiju i nosi pozitivne utiske sa tih putovanja.

Dominantna ideologija u Srbiji je i dalje nacionalizam, dok se liberalne vrednosti percipiraju kao opasnost po srpski identitet i kulturu. Dolaskom Srpska napredne stranke na vlast koja je istorijski dubinski vezana za Rusiju i Rusku pravoslavnu crkvu, okretanje ka Rusiji pratilo je istovremeno i udaljavanje od evropskih integracija. Proruski konzervativni blok u Srbiji relativizuje zvaničnu orijentaciju ka Evropskoj uniji i naglašava unutrašnje identitetske sukobe, a njega čini širok

³⁴ "Joanikije: Crna Gora je projektovana da bude mala Ukrajina", Politika, 13. mart 2022, <https://www.politika.rs/scc/clanak/501900/Joanikije-Crna-Gora-je-projektovana-da-bude-mala-Ukrajina>

spektar institucija, organizacija, interesnih grupa i pojedinaca, od Srpske pravoslavne crkve, preko pojedinih političkih stranaka i pokreta, udruženja građana, dela akademske i kulturne elite i medija. Njihova bliskost s Rusijom je očigledna, često isticana i naglašavana do nivoa identifikacije, a postoje i osnovane indicije da se dobar deo tog trenda direktno ili indirektno finansira iz Rusije, mada zbog netransparentnosti finansijske podrške, nema pouzdanih podataka.

S druge strane, važno je ukazati na kontinuiranu retoriku duhovnih zvaničnika, kao stožera desničarskih interpretacija, artikulacija i legitimizacija. Poznate su izjave patrijarha Irineja, poput ona iz novembra 2012. godine: "Vratimo se duhovnim vrednostima kojima nas je vodila naša duhovna istorija. Ta vera Srbe je usmerila ka Istoku. Svoj mali čamac treba da vežemo za veliki brod našeg velikog slovenskog bratskog naroda, sa kojim smo povezani krvlju i verom".³⁵ Snažna veza Srpske pravoslavne crkve i Rusije, ne samo sa Ruskom pravoslavnom crkvom, kontinuirano se potvrđuje i učvršćuje na različitim nivoima: međusobna odlikovanja verskih i sekularnih autoriteta, pomoć u izgradnji Hrama Svetog Save, istorijske posete predsednika Vladimira Putina, patrijarha moskovskog i cele Rusije Kirila, obnavljanje nekropolja, otkrivanje spomenika ruskom caru Nikolaju II Romanovu, donošenje Blagodatnog ognja itd.

Kada je reč o rusko-ukrajinskoj krizi i ratu u Ukrajini, očekivano, većina ispitanika daje podršku Rusiji, opravdava poteze Vladimira Putina pod velom borbe protiv terorizma i time što je Rusija bila primorana da uđe u rat, odnosno da nije ušla svojevolejno. Čak i oni koji ocenjuju poteze Rusije kao "nepromišljene i ishitrene", ocenjuju da je sukob bio

³⁵ "Ko je kriv za ubistva i progon?" Večernje novosti, 26. novembar 2012.

neizbežan. Ispitanici dalje spominju, kako je i našem narodu bliska “putinofilija”, poštovanje “čvrste ruke i autoriteta”. U odgovorima akcentiraju ne samo na sukob Rusije i Ukrajine, već čitav rat posmatraju šire – kao sukob Rusije i zapadnih sila i organizacija, pre svih NATO. U tom kontekstu smatraju da je potez Rusije prema Ukrajini “očekivan i isprovociran”.

Pravdanje rata ima veoma duboke, možda ne istorijske, ali svakako duhovne korene u desničarskom ključu. Razvijanje filozofsko-teološkog koncepta “pravednog” rata, koji se može prepoznati u okrilju i Srpske pravoslavne crkve i Ruske pravoslavne crkve, služio je prvenstveno duhovnoj legitimizaciji uspostavljanja i homogenizacije nacionalnih država nakon raspada federalnih okvira, ali i očuvanja postojećih i vraćanja nekadašnjih jurisdikcija koje su prevazilazile novouspostavljene nacionalne okvire. Srazmerno međunarodnom uticaju, posebno u regionalnim okvirima, ali i institucionalnoj, pa i ekonomskoj moći, dometi tog koncepta se razlikuju i reflektuju više vojnu i ekonomsku snagu države, nego duhovnu snagu crkve. Blagosiljanje vojnih intervencija svojstveno je poglavarima obe crkve, ali “pravedan” rat kod jednog ima funkciju “preventivnog” rata, dok je kod drugog u funkciji “odbrambenog” rata.

Pružanje podrške proruskim snagama u sukobu u Ukrajini već u početnoj fazi, bilo je veoma popularno. Tako su pripadnici Srbskog Obraza učestvovali u Krsnom hodu podrške stradalnom ruskom narodu u Ukrajini, održanom u Beogradu 11. maja 2014. godine,³⁶ a u okviru Otadžbinskog saveza SRS-Obraz-Naši održan je protest ispred predstavništva Evropske unije u Beogradu, pod nazivom “Zaustavite

36 “Krsni hod podrške ruskom narodu”, Srbski Obraz, 11. maj 2014. godine, <http://www.obraz.rs/?p=1265>

ubijanje ruske dece u Donjecku, Lugansku i Slavjansku”.³⁷ Takođe, SNP 1389 je izražavao duboku solidarnost sa patnjama “našeg bratskog naroda na istoku Evrope” i pružao punu podršku “braći i sestrama koji se bore protiv najvećih zala današnjice”.³⁸

U Srbiji se Rusija na neki način, doživljava kao kontrasila i protivteža Zapadu, naročito NATO. Ruska Federacija i Ruska pravoslavna crkva, imaju upadljivo distanciran stav prema NATO. Poznate su izjave patrijarha moskovskog i sve Rusije Kirila, na primer, tokom susreta s ministrom pravde Srbije Nikolom Selakovićem u Moskvi, kad je izrazio “zabrinutost zbog stanja u Crnoj Gori, kao i njenog puta u NATO (...) Vidimo da se narod protivi ulasku u NATO i da se ovi protesti suzbijaju”. Ocenjujući da u Evropi danas ima veoma malo istinski suverenih država, te da zemlje koje su u znatnoj meri sačuvale svoj suverenitet trpe pritisak i negativan odnos evropske većine, on je istakao da je Rusija u punoj meri suverena država i da taj suverenitet koristi za svoju sopstvenu i, zaštitu svojih prijatelja.³⁹

Naravno, ovaj stav bi trebalo posmatrati u kontekstu povratka Rusije na međunarodnu scenu, koji je naročito vidljiv u rivalstvu, nalik hladnoratovskom, sa Zapadom kad je reč o ratu u Siriji, ratu u Ukrajini, ali i interesnoj zoni Balkana.

37 “Održan protest protiv zločina NATO–kijevske hunte”, Srbski Obraz, 13. jun 2014. godine, <http://www.obraz.rs/?p=1356>

38 “Podrška narodu Donjecke republike, SNP 1389, 5. jun 2014. godine, http://www.snp1389.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=878:2014-06-05-13-15-09&catid=36:vesti

39 “Patrijarh ruski Kiril zabrinut zbog Crne Gore”, Mondo/Agencije, 31. decembar 2015. godine, <http://mondo.rs/a862023/Info/Ex-Yu/Patrijarh-Kiril-Brinem-zbog-stanja>

Svakako, na identitetskom pitanju Kosova, lome se koplja oko viđenja alternativnih integrativnih procesa Srbije; odnosno, kao što Kosovo nema alternativu, tako Evropska unija i NATO definitivno imaju. O sindromskoj povezanosti između Srbije i Rusije, odnosno Srpske pravoslavne crkve i Ruske pravoslavne crkve, a u kontekstu Crne Gore, možda najbolje svedoči oštra reakcija mitropolita Amfilohija, koji je čak prokleo predsednika Crne Gore Mila Đukanovića zbog politike prema Rusiji: "Ko ne bio veran jednojezičnoj, jednokrvnoj Rusiji, dabogda živo meso od njega otpadalo, bio proklet tri puta i tri hiljade puta od mene. To je ono što je ostavio Sveti Petar Cetinjski svojim Crnogorcima, pa bi bilo dobro da i sadašnji predsednik Vlade Crne Gore pročita ove reči u trenutku kada prvi put u istoriji zavodi sankcije Rusiji".⁴⁰ Sličnu kritiku na račun crnogorske vlasti zbog pridruživanja stavu Evropske unije o uvođenju sankcija Rusiji, na litiji koju je predvodio zajedno sa episkopima i sveštenicima srpske i ruske pravoslavne crkve, kojom su završeni Dani Svetog Vasilija Ostroškog, mitropolit Amfilohije je izjavio da oni u stvari, "poturaju ugarak u spaljivanje živih ljudi u Odesi".⁴¹

Kako pokazuju istraživanja javnog mnjenja, većina građana Srbije Rusiju percipira kao prijateljsku zemlju. To se reflektuje i u izjavama zvaničnika, koji neretko Rusiju nazivaju "bratskom zemljom". "U ključnim istorijskim trenucima, Rusija je bila uz nas", rekao je u jednoj od izjava tadašnji tehnički ministar unutrašnjih poslova Aleksandar Vulin, gostujući na televiziji sa nacionalnom frekvencijom.⁴² U među-

⁴⁰ "Dabogda ti živo meso otpadalo!", Kurir, 30. april – 2. maj 2014. godine

⁴¹ "Amfilohije falsifikovao izjavu Karla Bilta?", Naše novine, 16. maj 2014. godine

⁴² "Vulin: Protiv Srbije se vodi hibridni rat", RT Vojvodina, 19. april 2022, https://rtv.rs/sr_lat/politika/vulin-protiv-srbije-se-vodi-hibridni-rat_1333918.

vremenu, sve su glasnjiji pozivi Brisela i Vašingtona da bi Srbija trebalo da se pridruži međunarodnim sankcijama protiv Kremlja. Srbija je jedina država Zapadnog Balkana koja nije uvela sankcije Rusiji. Zvaničan Beograd podržao je nekoliko rezolucija UN koje se protive ruskoj invaziji.

Ispitanici smatraju da srpske vlasti za sada, imaju dobre poteze kad je reč o ratu u Ukrajini, a i oni sami su protiv uvođenja sankcija Rusiji. Ovakve poteze ispitanici objašnjavaju i činjenicom da se nalazimo na "specifičnom, traumatizirajućem podneblju" i da smo svesni svih tih negativnih strana rata, poput hiperinflacije i sl. Ispitanici su svesni da postoje pritisci spolja da se razume i drugačiji stav, ali smatraju da vlast Srbije za sada dobro balansira, kako između Zapada i Rusije, tako i između Rusije i Ukrajine i da je najbolje održavati neutralan stav u budućnosti. Dodatno ne podržavaju sankcije, jer opravdavaju poteze Rusije, ali većina jeste za osuđivanje agresije.

Da rusofilstvo nije više karakteristika samo desnog političkog spektra, te da kult Vladimira Putina, antizapadnjaštvo i antievropejstvo nisu više samo ekskluzivna retorika desničarskih organizacija i pojedinaca, već veoma rasprostranjen i raspršen sindrom kod širih slojeva građana Srbije, pokazuju i brojna javnomnjenjska istraživanja.

Prema istraživanju Nove srpske političke misli, objavljenog u julu 2022. godine, ubedljiva većina građana Srbije protivi se uvođenju sankcija Rusiji, članstvu u NATO i članstvu u Evropskoj uniji, ako je uslov za to priznanje Kosova. Čak 84 odsto građana smatra da ne treba uvesti sankcije Rusiji, a čak 60 odsto ispitanika smatra da to ne treba uraditi ni ako Evropska unija zapreti sankcijama Srbiji. Na pitanje ko bi

trebalo da bude glavni spoljnopolitički partner i oslonac Srbije, 35 odsto ispitanika ne zna šta da odgovori, oko 25 procenata navodi Rusiju, a 21,4 Evropsku uniju, odnosno Nemačku.⁴³

Prema istraživanju Demostata iz juna 2022. godine, u javnom mnjenju građana Srbije dominira mišljenje (40 odsto ispitanika) o Rusima kao narodu koji je najbliži Srbima. Među svetskim liderima o kojima građani Srbije imaju najbolje mišljenje dominira Vladimir Putin (45 odsto ispitanika). Takođe, 40 procenata ispitanika smatra da je Rusija najvažniji spoljnopolitički partner Srbije.⁴⁴

Prema istraživanju Beogradskog centra za bezbednosnu politiku iz 2022. godine, uprkos ruskoj agresiji na Ukrajinu, stavovi javnog mnjenja u Srbiji nisu bitno promenjeni i kao tokom poslednjih godina, oko polovine populacije Srbije doživljava Rusiju kao najbližeg spoljnopolitičkog partnera. Prema rečima autora ovog istraživanja, razlike u pogledima spoljne politike zapravo zavise od toga koje televizije i medije ljudi prate. Promocija Rusije ne dolazi preko ruskih medija, poput "Russia Today" ili "Sputnjika", već radikalni proruski narativ koji dolazi pre svega, preko vladinih vodećih medija i tabloida.⁴⁵

43 "Istraživanje: U Srbiji 84 posto građana protiv sankcija Rusiji", AlJazeera Balkans, 28. jul 2022, <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2022/7/28/istrazivanje-gradjani-srbije-protive-se-uvodjenju-sankcija-rusiji-i-clanstvu-u-nato-u>

44 Istraživanje Demostata: Spoljno-političke orijentacije građana Srbije, Demostat, 5. jun 2023, <https://demostat.rs/sr/vesti/istrazivanja/spoljno-politicke-orijentacije-gradana-srbije/1512>

45 "Istraživanje BCBP: Proruski sentiment trese Srbiju", VOA, 14. decembar 2022, <https://www.glasamerike.net/a/srbija-kosovo-eu-rusija-mnenje-ukrajina-odgovornost/6876558.html>

Prema rezultatima istraživanja CRTA, sprovedenog krajem februara i početkom marta 2023. godine, u javnom mnjenju nema većih promena u percepciji spoljnopolitičkih odnosa Srbije i kosovskog pitanja: "građani su srcem okrenuti ka Rusiji, novčanikom ka Zapadu". Da Srbija treba da uvede sankcije Rusiji smatra 16 odsto građana, što je isti udeo kao i u novembru 2022. godine.

Da bi Srbija trebalo više da se okrene Zapadu smatra 44 procenata ispitanika, a 43 odsto zalaže se za jaču vezanost s Rusijom. Istraživanje je pokazalo i da se Rusija percipira kao najvažniji politički (34 procenta) i bezbednosni partner (42 procenta), dok se Evropska unija percipira kao najvažniji ekonomski partner (44 procenta).⁴⁶

Međutim, nešto drugačije rezultate, odnosno mogućnost pojave i razvoja nešto drugačijih trendova u javnom mnjenju po pitanju percepcije odnosa prema Rusiji, pokazuju rezultati istraživanja Instituta za evropske poslove koje je sprovedeno u maju 2023. godine. Prema ovim podacima, otpor sankcijama Rusiji opada, dok 42 odsto građana smatra rusku agresiju u Ukrajini neopravdanom. Takođe, prosečna ocena odnosa Srbije i Rusije iznosila je 3,86, što je pad u odnosu na prethodna istraživanja. Odnos Srbije i Rusija kao bolji, procenjuju mlađe osobe uzrasta od 18 do 29 godina, osobe srednjoškolskog obrazovanja i iz vangradskih naselja, dok niže ocene daju Beograđani, visokobrazovane i osobe uzrasta 45–59 godina. Predsednik Aleksandar Vučić i dalje je percipiran kao političar koji najviše radi na odnosu Srbije i Rusije, ali je u ovom talasu primećen pad sa 53 na 32 odsto. Rusiju kao

46 "Istraživanje: Građani Srbije srcem okrenuti ka Rusiji, novčanikom ka Zapadu", N1, 30.03.2023., <https://n1info.rs/vesti/istrazivanje-gradjani-srbije-srcem-okrenuti-ka-rusiji-novcanikom-ka-zapadu/>

prijatelja Srbije vidi 71 odsto, ali je primetna tendencija pada u odnosu na prethodne godine.⁴⁷

Premda većina ispitanika ocenjuje odnos između Rusa i Srba kao prijateljski, bratski, neki ispitanici su skeptični i postavljaju pitanje, da li je takav odnos obostran i koliko je ruski narod uopšte čuo za Srbiju i koliko im je ona važna. Rusi, po mišljenju jednog dela ispitanika, gledaju svoje interese, pogotovo u politici, te se među odgovorima spominje i odnos koristoljublja. Međutim, svakako, u poređenju sa odnosom sa Zapadom, ili nekim drugim istočnim zemljama, odnos ove dve zemlje se pozitivno ocenjuje.

Mitologiziranje i glorifikacija prijateljskih odnosa, a naročito zaštitničkog odnosa "Majke Rusije", "Starijeg brata" dostiglo je neverovatne razmere tokom poslednjih desetak godina, pa se apsolutno previđaju, potiskuju, ignorišu i prećutkuju brojne činjenice koje apsolutno demantuju dominantni "prijateljski" narativ. Pojedini ispitanici svesnu su nespornih istorijskih detalja koji baš i ne idu u prilog bezuslovnoj i apsolutnoj vernosti prijatelja. Tako je, na primer, zaboravljeno da je Rusija priznala državnost i nezavisnost Slovenije i Hrvatske već polovinom februara 1992. godine, samo mesec dana nakon ("neprijateljskih država") Velike Britanije, Francuske, Belgije, Austrije, Vatikana, Evropske unije, a čak pre (najmrskijih i najneprijateljskijih) Sjedinjenih Američkih Država, koje su to učinile 7. aprila 1992. godine. Takođe, Rusija je bila potpisnica Rezolucije broj 757 Saveta bezbednosti UN, od 30. maja 1992. godine, kojom se sve države potpisnice obavezuju da će sprečiti "uvoz na njihovu teritoriju sve robe poreklom iz SRJ (Srbije

i Crne Gore)". Takođe, zemlje su se obavezale na uskraćivanje dozvole "bilo kom vazduhoplovu da poleti, sleti ili preleti njihovu teritoriju, ako je predviđeno da sleti ili je poleteo sa teritorije SRJ", osim u slučajevima humanitarnih letova. Uz to, Rezolucijom 757 je bilo predviđeno da potpisnice spreče učešće lica ili grupa koja predstavljaju SRJ u sportskim događajima na svojoj teritoriji, kao i da obustave naučnu i tehničku saradnju i kulturnu razmenu i posete osoba koje predstavljaju SRJ, ili koje Jugoslavija sponzorise. Takođe, Rusija je potpisala i Rezoluciju broj 787 Saveta bezbednosti UN, iz novembra 1992. godine, u kojoj "osuđuje sva kršenja međunarodnog humanitarnog prava, uključujući posebno praksu 'etničkog čišćenja i namerno ometanje isporuka hrane i medicinskih potrepština civilnom stanovništvu Republike BiH". Zabranjuje se "pretovar sirove nafte, naftnih derivata, uglja, opreme koja se odnosi na energiju, gvožđa, čelika i drugih metala, hemikalija, gume, vozila, aviona i motora svih vrsta". Pozivaju se sve države "da preduzmu sve neophodne korake kako bi osigurale da nijedan njihov izvoz ne bude preusmeren u SRJ". Ove mere su drastično uticale na pad životnog standarda građana SRJ, te krah njene ekonomije. Sankcije su u Savetu bezbednosti UN ukinute u novembru 1996. godine.⁴⁸ Mnoge ljude iznenađuje i činjenica da je još polovinom 2015. godine Ruska Federacija priznala pasoše Kosova, doduše "u posebnim slučajevima" zbog pritiska Međunarodnog olimpijskog komiteta (MOK); šef diplomatije Ivica Dačić naglasio je da odluka Moskve "ne znači uvod u priznavanje kosovskih dokumenata".⁴⁹

47 "Istraživanje: U Srbiji opada otpor uvođenju sankcija Rusiji", 021, 08.11.2023., <https://www.021.rs/story/Info/Srbija/357870/Istrazivanje-U-Srbiji-opada-otpor-uvodjenju-sankcija-Rusiji.html>

48 "Da li je Rusija zaista uvek bila uz Srbiju?", RSE, 25.04.2022., <https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-rusija-saveznistvo/31818687.html>

49 "Rusija morala da prizna takozvani kosovski pasoš", B92, 1. avgust 2015., https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2015&mm=08&dd=01&nav_category=640&nav_id=1022227

Koncept “ruskog sveta” i “srpskog sveta” se različito definišu i tumače, od sintagmi koje se odnose na identitet, ujedinjenje kulture i širenja uticaja svuda gde se govori maternji jezik, nezavisno od teritorije, do ideološke doktrine i skupa vrednosti koje se promovišu u skladu s interesima države. Dok ga jedna grupa smatra legitimnim konceptom, druga grupa upozorava na ideološku upotrebu pojma u kontekstu ratova i teritorijalnih pretenzija.

Ispitanici gaje i pozitivan i negativan odnos prema ovim konceptima. Negativan odnos usmeren je ka njegovoj čestoj upotrebi, ili, kako navode, zloupotrebi u političko populističkom svetu i stavljanju ovih koncepata isključivo u kontekst teritorijalnog spajanja oblasti, dok se ispitanici zalažu za značenje pojma koji se odnosi na kulturološko zблиžavanje naroda i zajednički identitet. Koncept vezuju za ujedinjenje sa srpskim narodom u dijaspori i sa očuvanjem mira i tradicije i povezanosti sa tim ljudima. Smatraju da ovaj koncept nailazi na osude na Zapadu, jer promoviše ideje koje su u suprotnosti sa vrednostima individualizma, samim tim s globalističkim sistemom, kako navode.

Termin “srpski svet” je sa državnih adresa Srbije najpre zvanično promovisao Aleksandar Vulin, dok je bio na čelu Ministarstva odbrane. Krajem septembra 2020. godine Vulin je izjavljivao da, “Vučić treba da stvara srpski svet. Beograd mora da u sebi i oko sebe okupi sve Srbe, a predsednik Srbije je predsednik svih Srba”. Zatim je sa mesta ministra unutrašnjih poslova na jednoj od televizija sa nacionalnom frekvencijom (9. april 2021. godine) objasnio da trenutne geopolitičke okolnosti “ne idu na ruku” ujedinjavanju svih prostora na kojima žive Srbi, ali da veruje da će se to desiti za 10, 20 ili 50 godina: “Svugde gde oni žive, u Srbiji, Crnoj Gori, Republici Srpskoj. Nama je potrebno da se briga o celokupnom srpskom narodu vodi iz jednog centra, a to je Beograd, i

ne vidim šta u tome ima sporno”. Ništa sporno nije video ni predsednik Aleksandar Vučić, koji je negativne reakcije na Vulinove izjave ocenio kao kampanju protiv Srbije.

Zvaničnici iz Beograda tvrde da politička elita koja upravlja zemljom od 2012. godine nema teritorijalne aspiracije prema susedima, već da je samo reč o brizi za građane srpske nacionalnosti u državama nastalim raspadom Jugoslavije. Neki zvaničnici u regionu ovu frazu okarakterisali su kao eufemizam za velikosrpsku politiku.

Koncept “srpski svet” izaziva različite reakcije i budi vrlo konkretne asocijacije na nacionalističku retoriku koja je dominirala tokom poslednje decenije XX veka, a koja je bila povezana s konceptom “Velike Srbije”. Vrlo duboke i važne istorijske tragove tog koncepta možemo naći u brojnim izjavama duhovnih lidera krajem prošlog veka. Patrijarh Pavle je pismu predsedniku Mirovne misije za Jugoslaviju u Hagu, u novembru 1991. godine pisao sledeće: “Teritorije na kojima je srpski narod vekovima živeo i na kojima je aprila 1941. imao etničku većinu pre izvršenog genocida nad njim od strane kvasilinške vlasti, ne mogu opstati u sastavu bilo kakve nezavisne Hrvatske, već se moraju naći pod zajedničkim državnim krovom sa današnjom Srbijom i svim srpskim krajinama”.⁵⁰ U aprilu 1992. godine, mitropolit crnogorsko-primorski Amfilohije govorio je o “srpskim zemljama” na sledeći način: “Kičmena moždina tih Ujedinjenih zemalja već se zna i ona se – i pored svih tegoba – ponovo oblikuje, a to je Srbija i Crna Gora. Zatim tu spada istočna Hercegovina, jedan dobar deo Bosanske Krajine,

⁵⁰ Patrijarh Pavle, Pismo patrijarha Pavla britanskom lordu Karingtonu, predsedniku Međunarodne mirovne konferencije o Jugoslaviji u Hagu, “Onima koji su pokrštavali i zatirali Srbe ne može se verovati”, Pravoslavlje, 1. novembar 1991. godine, broj 591.

Srpska Krajina... Konture tih srpskih zemalja već su se nazrele tako jasno u svim ovim zbivanjima i samo je velika nesreća što na vapaj i krik Srpske Krajine nije uslišeno u pravom trenutku...".⁵¹

Čitavu deceniju nakon pomenute izjave mitropolita Amfilohija, episkop banatski Atanasije (Jevtić), u martu 2002. godine, žali za izgubljenim, odnosno izdatim srpskim teritorijama: "Sad su svi odjednom ispali mirotvorci. A ustvari su kapitulanti pred avnojskim granicama. Pred avnojskom grobnicom ovog naroda. Ove zemlje. Izdali su Srbe u Makedoniji, nekoliko stotina hiljada. Ni reč o njima. Pisaće u novinama feljtoni. Izdali su Srbe u Krajini, Srbe u Crnoj Gori, Srbe u Bosni i Hercegovini. Šta će biti sa Srbima na Kosovu, Starom Rasu, severnoj Bačkoj?"⁵²

Mada je kao zamenik predsednika Srpske napredne stranke, početkom novembra 2008. godine, pokušao da demantuje da je to ikad govorio, valjalo bi se podsetiti da je aktuelni predsednik Srbije, svojevremeno kao glasnogovornik Srpske radikalne stranke na Otadžbinskom kongresu krajem januara 2000. godine, izgovarao sledeće: "Mi ni tada ni danas nismo hteli i nećemo ništa što je tuđe, hoćemo samo ono što je naše, srpsko, a to jesu i taj Karlobag, i Ogulin, i Karlovac, i Virovitica, i sve te srpske zemlje".⁵³

Prisustvo Milorada Dodika, predsednika Republike Srpske i Andrije Mandića, predsednika crnogorskog parlamenta, u izbornom štabu Srpske napredne stranke tokom proglašavanja izbornih rezultata (17.

51 Duga, 20. april 1992.

52 Vladika banatski Atanasije Jevtić, "Tako je govorio Atanasije: Izvodi iz kazivanja vladike banatskog pred kamerama NTV Studija B", NIN, 20. mart 2002.

53 "Aleksandar Vučić o granici Karlobag-Ogulin-Karlovac-Virovitica", Istinomer, <https://www.youtube.com/watch?v=b2CUONXlxQ8>

decembar 2023) bila je svojevrsna poruka da "srpski svet" funkcioniše, a istovremeno demonstracija da je Vučić lider svih Srba u regionu, da kontroliše procese, kako u Crnoj Gori, tako i u Bosni i Hercegovini. Još kompleksnija, sadržajnija, zvaničnija, svečanija i ilustrativnija prilika demonstracije "srpskog sveta" upriličena je na dodeli odlikovanja zaslužnim pojedincima i institucijama na svečanosti u zgradi Generalnog sekretarijata predsednika Republike povodom Dana državnosti 2024. godine, kad su u prvom redu, pored predsednika Aleksandra Vučića i njegove supruge, sedeli patrijarh Srpske pravoslavne crkve Porfirije, predsednik Republike Srpske Milorad Dodik, predsednik Skupštine Republike Srpske Nenad Stevandić, kao i predsednik Skupštine Crne Gore Andrija Mandić.⁵⁴

Kina se percipira kao jedna od vodećih sila na geopolitičkoj mapi sveta i ispitanici većinski pozitivno ocenjuju odnos Srbije i Kine, a prema narodu Kine izražavaju simpatije. Takođe, ispitanici dobre odnose s Kinom povezuju s obostranom koristi. Ne samo na desnom spektru, nego i u opštoj populaciji, bar prema istraživanjima, Kina, kao prijateljski i ekonomsko spoljnopolitički partner Srbije sve se bolje kotira. Prema istraživanju Demostata iz juna 2022. godine, najvažniji spoljnopolitički partner Srbije je Rusija (40 odsto ispitanika), potom sledi Evropska unija koju u prvi plan ističe gotovo svaki treći ispitanik (30 odsto), a Kina je na trećem mestu, po mišljenju svakog četvrtog ispitanika (24 odsto).⁵⁵ Kao spoljnopolitički partner, Kina je još bolje pozici-

54 "Predsednik Vučić uručio Sretenjski orden Galeriji Doma Vojske Srbije Beograd", Ministarstvo odbrane Republike Srbije, 15. februar 2024, <https://www.mod.gov.rs/lat/20967/predsednik-vucic-urucio-sretenjski-orden-galeriji-doma-vojske-srbije-beograd20967>

55 Istraživanje Demostata: Spoljno-političke orijentacije građana Srbije, Demostat, 5. jun 2023, <https://demostat.rs/sr/vesti/istrazivanja/spoljno-politicke-orijentacije-gradana-srbije/1512>

onirana u rezultatima istraživanja javnog mnjenja Beogradskog centra za bezbednosnu politiku iz iste godine, prema kome oko polovine populacije Srbije smatra Rusiju kao najbližeg spoljnopolitičkog partnera, dok građani na drugo mesto stavljaju Kinu, a na trećem, Evropsku uniju.⁵⁶

U nedavnom intervjuu za kineske medije u Beogradu, predsednik Aleksandar Vučić je izjavio da je Kina pravi prijatelj Srbije, a narodi dve zemlje uvek su održavali dobre odnose: "Kada je Srbija bila u teškoćama, najviše nam je pomogla Kina, kako se kaže, prijatelji se poznaju u nevolji". Vučić je demantovao tzv. teoriju "kineske dužničke zamke" i zahvalio Kini na podršci razvoju Srbije u okviru inicijative "Pojas i put".⁵⁷ Potpisani su brojni sporazumi, najavljavani su različiti projekti i investicije, dosta toga je realizovano, ali dosta toga je ostalo samo "na papiru". Isticanje saradnje s Kinom u jednom trenutku dobijalo je i komične razmere, jer se i sam predsednik obraćao javnosti na kineskom,⁵⁸ ali i pojedini poslanici vladajuće stranke u Narodnoj skupštini Republike Srbije.⁵⁹

Međutim, nekolicina ispitanika kritički se odnosi prema odnosu Srbije i Kine i u tom smislu, ukazuju na "imperijalističke pretenzije Kine", kulturološke razlike i nesklad vrednosti Kine i Srbije u sferi rada, pri

56 "Istraživanje BCBP: Proruski sentiment trese Srbiju", VOA, 14. decembar 2022, <https://www.glasamerike.net/a/srbija-kosovo-eu-rusija-mnenje-ukrajina-odgovornost/6876558.html>

57 "Vučić: Kina je najviše pomogla Srbiji kad je bilo teško", Politika, 24. februar 2024, <https://www.politika.rs/scc/clanak/601020/Vucic-Kina-je-najvise-pomogla-Srbiji-kad-je-bilo-tesko>

58 "Vučić u video poruci na kineskom jeziku potvrdio posetu kina", TV Studio B, <https://www.youtube.com/watch?v=mLkMNSOrQ1Q>

59 "Poslanik SNS-a Luka Kebara progovorio kineski", Vidi Ovo, <https://www.youtube.com/watch?v=Bk-HOWbPADs>

čemu se eksplicitno pominju eksploatacija radnika i ekološka neosvešćenost Kineza.

Ovom kritičkom odnosu prema "čeličnom prijateljstvu" između Kine i Srbije u velikoj meri doprineli su sve češći izveštaji koji dospevaju do javnosti o položaju radnika u kineskim firmama u Srbiji. Izveštaji o eksploataciji radnika u kineskim kompanijama izazivaju sumnju u "dobronamernost" i "prijateljstvo" kineskih investitora, ali pokazuju i agresivnost interesa ekspanzionističke ekonomije svetskog giganta.

ODNOS PREMA NACIONALNIM MANJINAMA

Etnokonfesionalna identifikacija, odnosno međusobno prožimanje, pa čak i izjednačavanje etničkog (nacionalnog) i konfesionalnog (verskog) identiteta, izuzetno je važna identitetska dimenzija na Balkanu. Isticanje i (pre)vrednovanje uloge većinske crkve (verske zajednice) u očuvanju nacionalnog identiteta i samosvesti, u ovom slučaju Srpske pravoslavne crkve u doba Osmanskog carstva, kao i isticanje najvidljivije razlike (konfesija) između etnički sličnih, bliskih i srodnih identiteta balkanskih naroda, doprineli su nekritičkom izjednačavanju verskog i nacionalnog identiteta i potpunoj "simfonizaciji" državotvorne uloge narodnog suvereniteta i verske organizacije. Razmišljanja u ovim etnokonfesionalnim okvirima i njihova polazišna uloga za shvaćanje sopstvenog identiteta i formiranje socijalnih stavova prisutna je kod svih ispitanika u ovom istraživanju i to do te mere da je oni ni ne objašnjavaju, već podrazumevaju u svojim odgovorima, kao da je to jedino moguća paradigma. U periodu postsocijalističke transformacije, tokom poslednje decenije XX veka, taj proces je bio posebno uočljiv, jer se revitalizacija religije nakon kontinuiranog procesa ateizacije društva, doživljavao kao povratak zapostavljenom nacionalnom

identitetu, odnosno obeležili su ga rearhaizacija tradicionalnih, predprosvetiteljskih i predgrađanskih obrazaca identifikacije sa autoritetom crkve i monarha. Sadašnji državni simboli (zastava, grb, himna, državni praznici) podražavaju taj obrazac etnokonfesionalne identifikacije, a svesno ignorisanje i izigravanje sopstvenih pravnih normi i favorizovanje većinske verske zajednice u društvu, država pravda poštovanjem volje većine, odnosno populističkom i demagoškom (statističkom) zloupotrebom demokratskih principa.

Etnonacionalizam je, kad se etnička zajednica smatra primarnom/ temeljnom jedinicom, dok se država smatra izrazom političke volje etničke zajednice. Članstvo u etničkoj zajednici je zasnovano na etničkim kriterijumima, kao što su poreklo i narodnost. Ovaj tip nacionalizma deli stanovnike država na “nas” i “druge”, a ti “drugi” ne mogu imati ista građanska i politička prava i smatra se da nisu u stanju da se skladno integrišu u nacionalnu zajednicu.⁶⁰ Takav nacionalizam polazi od uverenja da je smisao svake nacije uspostavljanje ekskluzivne nacionalne države, po principu “cela nacija, jedna država” i protivi se manjinskim grupama i strancima unutar neke zemlje zbog toga što se razlikuju od domicilnog stanovništva.

Kada je reč o nacionalnim manjinama u Srbiji, ispitanici navode da im one “generalno ne smetaju”, ali da im smetaju ekstremi i moguća instrumentalizacija njihovog prava na glas, što se može uočiti iz njihovih odgovora: “Nemam problem sa tim. Meni prvenstveno smetaju samo ekstremi, pa koja god bila manjina.” Ili, “Meni je samo taj moment kada svaka manjina zato sto je manjina krene da to koristi.” Ovakvi odgovori znače da ispitanici prihvataju samo “lojalne manjine”, one

koje sebe određuju kao pripadnike manjinske grupe, ali “ne smetaju”, pa su katkad i poželjne kao deklarativna manifestacija multikulturalizma, demokratskih potencijala i kvaliteta države. Međutim, problem predstavljaju samosvesne, osvešćene manjine. Srbija formalnopravno ima liberalne modele tretiranja manjina, ali, retko kad poštuje i primenjuje sopstvene zakone i norme.

U istraživanju Centra za istraživanje etniciteta i Instituta društvenih nauka iz 2020. godine, se navodi da, iako je najveća distanca prema pripadnicima albanske i romske nacionalne manjine, stavovi ispitanika pripadnika te dve zajednice ukazuju na socijalnu udaljenost od “drugih”. Socijalna distanca je najveća u ličnim odnosima – brak i susedstvo, ali je izražena i u drugim odnosima. Podaci pokazuju da bi manje od trećine ispitanika srpske nacionalnosti prihvatilo brak sa pripadnicima romske i albanske nacionalne manjine, a da bi brak s pripadnicima ostalih nacionalnih manjina prihvatili u rasponu od 46,5 odsto (Bošnjaci) do 61,1 odsto (Slovaci).

Diskriminacija manjina je veoma prisutna u životu pripadnika manjinskih zajednica. Prema nalazima istraživanja, društvo u Srbiji je “opterećeno diskriminacijom na nacionalnoj osnovi”. Podaci pokazuju da se oko 60 procenata ispitanika albanske nacionalnosti i oko 56 odsto ispitanika bošnjačke nacionalnosti više od deset puta suočilo sa diskriminacijom na nacionalnoj osnovi u neformalnim kontaktima s pripadnicima drugih nacionalnih zajednica. Istu diskriminaciju je doživelo čak 66 odsto ispitanika romske nacionalnosti i oko 56 odsto – hrvatske nacionalne manjine. Ispitanici albanske, bošnjačke i romske nacionalnosti ukazivali su na učestalu policijsku diskriminaciju. Većina ispitanika, pripadnika svih nacionalnih manjina, smatra da ne ostvaruje priznata prava na obrazovanje, kulturu, službenu upotrebu jezika i pisma

⁶⁰ Veselinović, V. (2016) Desne političke stranke: ideologija, pojmovi, vrste, Fa- kultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagreb,

i informisanje u okviru, ili uz pomoć nacionalnih saveta. S druge strane, “uočljivo je da su ispitanici pripadnici svih nacionalnih manjina, izuzev albanske, više vezani za Srbiju nego za matičnu državu”.⁶¹

Stavovi ispitanika prema Romima su specifični u odnosu na stavove prema drugim nacionalnim manjinama. Ova specifičnost proističe iz šireg društvenog okvira koji karakterišu predrasude i diskriminatoran odnos prema Romima. Takav odnos posledica je višedecenijske socioekonomske ugroženosti, kulturoloških stereotipa i stigmatizacije Roma, koji su oblikovali negativnu društvenu percepciju ove zajednice. Romi su kontinuirano najdiskriminisanija nacionalna manjina u Srbiji,⁶² što je uočljivo i u ovom istraživanju. Nekoliko ispitanika je naglasilo prisutnu diskriminaciju Roma, kao i, delimično drugih verskih i nacionalnih manjina, s posebnim naglaskom na izrazitu prisutnost diskriminacije u manjim mestima u poređenju s većim gradskim centrima. Jedna ispitanica ističe važnost potrebe za kontinuiranim naporima u poboljšanju njihovog društvenog položaja u budućnosti. Međutim, čak i u izjavama podrške, primećuje se (latentni) rasizam, evidentan u narednim izjavama: “Ja uvek kažem kad vidim neko malo romsko dete, e, jesi baksuz kad si se rodio tu gde si se rodio. Kad je osuđen na to”. “Ako ste romske nacionalnosti, sad ja ne pričam ništa loše, znamo da su ugrožena vrsta”. Ovaj paradoks ukazuje na to da, iako postoji svest o ugroženosti, predrasude i diskriminacija ostaju prisutne. Specifičnosti stavova ispitanika snažno ukazuju na značaj šireg društvenog problema diskriminacije Roma, izvan okvira određenih političkih ideologija.

61 “Međuetnički odnosi u Srbiji: Ko je s kim najprisniji i ko je od koga najviše distanciran?”, Radio Slobodna Evropa, 30. septembar 2020, <https://www.slobodnaevropa.org/a/odnosi-izme%C4%91u-etni%C4%8Dkih-zajednica-u-srbiji-ko-je-za-koga-nepo%C5%BEeljan/30866403.html>

62 Goran Bašić, “Romi u Srbiji”, <https://minorityrights.org/app/uploads/2023/12/mrg-rep-romaserb-se-mar21-e.pdf>

Pojedini ispitanici izrazili su animozitet prema Hrvatima i Albancima, kao na primer: “Ne volim Hrvate i ne volim Albance.” Ili “Imam problem samo s Albancima zbog tog našeg teritorijalnog problema”. Ovde je neophodno napomenuti da nastupi zvaničnika u Srbiji, ne samo da ne doprinose smanjenju etničke distance prema Hrvatima i Albancima, već naprotiv, često su upravo izvor i razlog povećavanja distance i podgrevanja mržnje i netrpeljivosti. Nedavno je bivši ministar unutrašnjih poslova i odbrane i direktor BIA, bliski i odani saradnik predsednika Srbije, Aleksandar Vulin na televiziji s nacionalnom frekvencijom u jutarnjem programu, Hrvate nazvao ustašama i to nekoliko puta ponovio, a voditelji emisije su ga u tome podsticali.⁶³ Naravno, najuticajniji političar u srpskoj javnosti, predsednik Aleksandar Vučić, takođe retko kad propusti priliku da ne istakne neprijateljski odnos našeg zapadnog suseda i ne istakne mržnju Hrvata prema Srbima i srpske žrtve u toj relaciji.⁶⁴ Naravno, u takvoj retorici ne zaostaje ni bivša premijerka Ana Brnabić.⁶⁵ Javnim nastupima Aleksandra Vulina dok je bio ministar odbrane, kad je Albance nazivao “Šiptarima”, bavili su se i sudski organi Srbije, po tužbi Nacionalnog saveta Albanaca. Kako se i moglo

63 “Preludo i za Aleksandra Vulina: Svi su Hrvati ustaše, jedino su Kaštelani bili četnici, ali su i oni sad postali ustaše!”, Slobodna Dalmacija, 27. februar 2024, <https://slobodnadalmacija.hr/vijesti/regija/preludo-i-za-aleksandra-vulina-svi-su-hrvati-ustase-jedino-su-kastelani-bili-cetnici-ali-su-sada-i-oni-ustase-1367675>

64 “Sve zapaljive izjave predsednika Vučića o Hrvatskoj: Vi svaki dan odlikujete one koji su ubijali Srbe”, Danas, 7. oktobar 2022, <https://www.danas.rs/vesti/politika/sve-zapaljive-izjave-predsednika-vucica-o-hrvatskoj-vi-svaki-dan-odlikujete-one-koji-su-ubijali-srbe/>

65 “Izliv ustaša u mozak Vučića, Vulina i Ane Brnabić”, Nova, 7. oktobar 2022, <https://nova.rs/vesti/politika/izliv-ustasa-u-mozak-vucica-vulin-i-ane-brnabic/>

očekivati, Apelacioni sud potvrdio je odluku Višeg suda u Beogradu da je tužba neosnovana, odnosno da nije bilo reči o govoru mržnje.⁶⁶

ODNOS PREMA MIGRANTIMA

Ispitanici u stavovima prema migrantima pokazuju odnos koji se često sreće u razvijenim evropskim zemljama – protekcionizam prema članovima vlastitog naroda uz isključivanje stranaca koji se koriste uslugama države, ako ona nema neke koristi od toga, ili lokalno stanovništvo nešto gubi time⁶⁷. Zato ispitanici smatraju da su migranti značajni za tržište rada, za ekonomiju zemlje, ali i za popunjavanje nedostajućih radnih mesta, i tu su izričiti u stavu, na primer: “Jesam za dolazak, ali onih koji popunjavaju radna mesta za koja nam nedostaju ljudi. Ali (...) uvek sam za primat i prednost da radije zaposle kao ‘tetkicu’ našu ženu u vrtiću, ili školi nego neku ženu iz Turske, Avganistana i ostalo”. Ispitanici se posebno protive dolasku jeftine radne snage, koja je, kako navode “jeftinija” i od naše radne snage, a ključna ekonomska pitanja ostaju nerešena: “Generalno je loše. Zato što to znači da naš kapitalista nije hteo da dignu cenu rada za naše ljude, za stanovnike Srbije, pa je lakša opcija da dovede jeftinu radnu snagu sa strane”.

S druge strane, ispitanici su nešto naklonjeniji obrazovanom građanstvu koje dolazi iz Rusije i Ukrajine i daje doprinos IT sektoru, a i kulturološki su bliži domicilnom stanovništvu kao slovenski narod, kao što ispitanik objašnjava: “Od Rusa koji dolaze ovde, dolazio nam je

66 “Sud odlučio: Aleksandar Vulin nije uvrijedio Albance nazivajući ih ‘Šiptari’”, Aljazeera, 22. decembar 2021, <https://balkans.aljazeera.net/teme/2021/12/22/sud-odlucio-aleksandar-vulin-nije-uvrijedio-albance-nazivajuci-ih-siptari>

67 Mudde, C. (2000). The ideology of the extreme right. Manchester, New York: Manchester University Press.

školovan kadar, ljudi koji su nam softverski pomogli. Imam, na primer, prijatelje Ruse koji su došli ovde, rade u IT sektoru, inženjeri, koji su pobjegli od rata. Oni bi se zadržali ovde – njima odgovara kultura, tako da oni iz Rusije, pa i Ukrajinci i ostali koji dolaze ovde, ne trbuhom za kruhom, nego zbog nužde, mogu da doprinesu na nekom malo većem nivou, zbog svojih intelektualnih sposobnosti”. Kao pozitivne strane njihovog dolaska navode doprinos kupovnoj moći, plaćanje poreza i sl, kako se vidi iz odgovora ispitanika: “Više građana, više poreza, više produktivnih radno angažovanih ljudi ne može da šteti ekonomiji Srbije”. “Za ekonomiju Srbije je svakako dobro. Rusi, koji imaju veliku kupovnu moć, oni su de facto podigli kupovnu moć”. Kao negativne strane ističu nezapošljavanje naših građana u ruskim firmama u Srbiji, poput, na primer: “Došla je ruska kompanija, oni su od naše države dobili sve moguće najidealnije uslove da tu rade, imaju izvanredne plate, možda 3000 eura. Ali koga oni zapošljavaju – pa njihove ljude, sa čime se ja ne slažem debelo”.

U odgovorima ispitanika prepoznaje se i ksenofobija definisana kao strah, mržnja ili neprijateljstvo prema grupama koje se percipiraju kao strane, drugačije.⁶⁸ Ispitanici definišu ko su “kulturološko neprihvatljivi” migranti: “Da dođe 50.000 Iranaca, Avganistanaca, Pakistanaca, na primer. imali bi velikih problema. Ja sam jednom spasio tri ribe od takvih manijaka. Ti što dođu iz nekog nepismenog područja, sa stranom kulturom, ne doprinose ekonomiji ništa”. Dolazak ljudi sa Bliskog istoka se ocenjuje isključivo negativno i veoma je izražena islamofobija, etnonacionalizam i protekcionizam kod ispitanika, na primer: “Unazađuju nas, jer to su ljudi iz zemalja trećeg sveta, realno. U smislu življenja naših ljudi i finansija to je minus”. Migracije se doživljavaju kao islamizacija

68 Mudde, C. (2000). The ideology of the extreme right. Manchester, New York: Manchester University Press.

Evrope, što je prisutno kod više ispitanika: “Zašto oni koji su muslimanskih veroispovesti i naroda, zašto ne idu u te bliske i okolne države koje su mnogo bogatije nego evropske. Kao što su Emirati, Kuvajt, Katar. Zašto ne odu tamo kod svojih ljudi, braće. A oni su zapešaćili hiljadama kilometara kod nas, drugih naroda. Negativan stav posebno je izražen prema migrantima iz “turske civilizacije”, “mladim i vojno sposobnim”, a u odgovorima se ukazuje i na ugrožavanje bezbednosti.

Veći deo ispitanika ne vidi Srbiju kao državu koja bi mogla da prihvati pripadnike raznih naroda i nacionalnosti, niti vide svoju zemlju kao plodno tle za multikulturno društvo, kako jedan ispitanik i objašnjava: “Kad bi sad u ovom trenutku došlo milion Kineza ili milion budista ili milion muslimana, mislim da je pitanje na koji način bi to uticalo na kulturu, jer je društvo živi organizam i pitanje je, kako bi jedna kultura reagovala na drugu”. Većinom izražavaju kulturrasizam prema migrantima. Akcenat je na održavanju monokulturne, mononacionalne države, negovanju sopstvene kulture i očuvanju etnosa, kao što se i uočava iz sledećih odgovora: “Ja nisam oduševljen u pogledu mešanja. Ipak ima nešto u tim različitostima. Kada odeš u Japan ili Kinu, tamo vidiš da su tamo sve Kinezi, pa sve Japanci i sve ima svoje, neku kulturu. Ja bih iskreno voleo da nacije, ne računajući Amerikance i te novonastale nacije, već ove autohtone sa drugačim tradicijama, da koliko god budu etnički čiste. Naravno, nisam rasista, ne bih nekoga prisiljavao da ide, da ne sme da dođe. Ali prosto bih voleo da se taj neki etnos očuva.”

Retki su odgovori koji pokazuju empatiju prema migrantima, na primer: “Žao mi je tih ljudi koji moraju sada da napuštaju svoju domovinu na takav način. Mnogo mi je žao kada čujem na koje sve načine oni dolaze, ili na primer, prolaze kroz našu zemlju. Čuje se uvek da prelaze u nekim kamionima itd. znaš kako stradaju”. Ali, i uz iskazanu

empatiju postoji i zabrinutost za bezbednost: “Nemam neko naročito loše mišljenje o tome samo smatram da ne treba bez ikakvog filtera puštati te ljude. Treba biti pažljiv u smislu ako, imaju problematično ponašanje ili protivpravno ponašanje kada dođu ovde, treba ih, pa ne bih rekao deportovati, treba motriti malo bliže nad njima.”

ODNOS PREMA RODNIM PITANJIMA

Istraživanje percepcije položaja i uloge žena je pokazalo da se svi rodni stavovi i shvatanja desničara kreću isključivo u okviru naturalističkog modela pola, potpuno bez uvida o rodu i njegovim socijalnim determinantama. Takvo shvatanje pola (i negiranje roda) polazi od pretpostavke da su razlike između muškaraca i žena inherentno određene biološkim karakteristikama i evolucijom. Model naglašava biološke faktore, kao isključive determinante u oblikovanju razlika između muškaraca i žena, uključujući fizičke, kognitivne i emocionalne karakteristike.⁶⁹ Ispitanik na primer, kaže: “Razlike (između muškaraca i žena) postoje, po biologiji i stanju stvari”.

Ovakva shvatanja i stavovi o prirodi i položaju žena u društvu u skladu su sa stereotipnim patrijarhalnim, tradicionalističkim pristupom i prisutni su kod svih ispitanika. Na tome se posledično temelji i percepcija i shvatanje položaja i uloge žena u drugim sferama koje su razmatrane u ovom istraživanju.

Patrijarhalni stereotipi i predrasude o tome šta je “muški” ili “ženski” posao, ponašanje ili uloga podrazumevaju da su muškarci hranitelji i zaštitnici porodice, ali i “glava porodice”. Oni su po ovom modelu,

⁶⁹ Eckert and McConnellGinet, “Language and Gender”. Second Edition, Cambridge and New York: Cambridge University Press, 2013,

odgovorni ne samo za ekonomsku stabilnost domaćinstva, već su i nosioci porodičnog imena i časti, kao i statusa u zajednici. Očekuje se i da muškarac bude postojan, da ne pokazuje znake slabosti ili intenzivnih emocija. Suze, strah ili nesigurnost smatraju se “ne-muškim” i sramotom za muškarce. Od žena se očekuje da budu, pre svega majke, zatim stub domaćinstva, da pružaju emocionalnu podršku, brinu o kućnim poslovima i deci, ali i “poštuju muževe”, u smislu, da budu poslušne muškom autoritetu. Žene u Srbiji su dominantno profesionalno angažovane, rade puno radno vreme i postižu visoke akademske i profesionalne uspehe. Ipak, očekuje se da i posle posla nastave sa “drugom smenom” kućnih obaveza. Patrijarhalno viđenje je i da su žene (previše) emotivne, u smislu, da osećaju i pokazuju mnogo intenzivnih emocija, ali i ne kontrolišu svoj emocije, tj. nisu dovoljno racionalne. To se smatra slabošću, ali i delom ženstvenosti. Žene koje nisu izraženo emotivne smatraju se “hladnim” i “neženstvenim”. Iako se u idealizovanim i romantizovanim, potpuno naturalističkim, prikazima razlika između muškaraca i žena to retko eksplicira, temeljna predrasuda koja uvek stoji u osnovi svih njih je predrasuda da su žene inferiorne u odnosu na muškarce i stoga treba da im budu podređene. Ova inferiornost se ne odnosi samo na fizičku, odraženu u poznatom izrazu za žene – “slabiji pol”, emocionalnu – “nežniji pol”, već i na intelektualnu, odraženu u brojnim izrekama i poslovicama o “ženskoj pameti”. To pokazuju i odgovori ispitanika: “One su uvek nežne i fine”, “Žene svakako jesu slabije i treba uvek da budu zaštićene, kada bi društvo bilo savršeno...”

Primetno je da ispitanici imaju teškoća da prevaziđu konflikt između desničarskih, tradicionalnih rodni normi i realnosti savremenog života. Ovaj nesklad između proklamovanih desničarskih normi nametnutih naturalističkim shvatanjem pola i promena u društvu je posebno izražen u oblasti rodni odnosa i ravnopravnosti muškaraca i žena. Ispitanik,

koji je član jedne političke organizacije kaže: “Mi se uopšte ne trudimo da pravimo razlike između muškaraca i žena. Nama je kvalitet na prvom mestu... Baš zbog toga (nemamo kvote za žene i ne možemo da privučemo dovoljno žena) što ne želimo da pravimo razliku, ali ne želimo da odbacimo razlike koje stvarno postoje, po biologiji i stanju stvari”

Ovakve nedoslednosti predstavljaju izazov za njihovo ideološko uverenje, pogotovo jer se radi o sledbenicima, a ne kreatorima ideologije i mogu dovesti do različitih strategija za suočavanje s tim. Tako ispitanici, i kad govore o značaju zapošljavanja žena i njihovom pravu da rade, ističu pre svega, ulogu žene kao majke kao najvažniju i najcenjeniju: “One imaju veliku ulogu jer rađaju novi život i njih izuzetno treba poštovati”. Karijerne ambicije i napredovanje žena su dopuštene, kao i sloboda izbora, ali su istovremeno i osuđivane, jer odstupaju od patrijarhalnog modela. Ispitanici navode da, ako žena radi, trebalo bi joj omogućiti trudničko bolovanje, porodiljsko odsustvo, kako bi uloga žene kao majke mogla da bude primarna. To ilustruju sledeći primeri: “XXI vek je pandorina kutija. Žena treba da radi, ali treba da ima na raspolaganju što duže trudničko i porodiljsko (odsustvo) i ostale beneficije koje se tiču majke, deteta, porodice... da bi mogla da se ostvari kao majka. “Primarna uloga žene je majčinstvo i da bude sa mužem i decom i svom porodicom, a ne ono, kako je danas dominantno, da je žena donekle prisiljena da radi i van kuće i u kući”.

Ispitanici pokazuju određenu ambivalentnost u stavovima prema ravnopravnosti muškaraca i žena, nisu sigurni kakve stavove konačno da zauzmu, na primer: “Da li je tradicionalno to da žena treba da se uda, da ona treba da rodi decu, da ona pripada samo jednom muškarcu, da li je to bolje ili prosto da ona nema obavezu da rađa, da pripada jednom muškarcu. Prosto sad ne bih znao koja je varijanta bolja”.

Kontradikcije i nedorečenosti neki ispitanici pokušavaju da prevaziđu putem konzervativnih adaptacija, tako što podržavaju tradicionalne rodne norme i vrednosti – modele porodice i društva, istovremeno pokazujući određenu rezervisanost prema promenama u rodnim ulogama i ravnopravnosti. Tako neki prilagođavaju svoje stavove u skladu s promenama u društvu, zadržavajući osnovne vrednosti desničarske ideologije, ali prilagođavajući se savremenim tendencijama: “Iskreno, tu treba raditi na reformulaciji, treba neke svoje stavove olabaviti, liberalizovati, jer daleko od toga da mi živimo u nekom vremenu koje je bilo pre 50 ili 100 godina. Mislim da su ti stavovi nekako zacementirani u tom nekom vremenu koje je davno prošlo. Ne kažem da treba sve izmeniti, ali da treba liberalizovati i biti svestan da živimo u demokratizovanom društvu sa koliko god mana”.

Jedan od načina kako sledbenici desničarske ideologije reaguju na ove nedoslednosti jeste reinterpretacija njihovih stavova. Ovo uključuje prihvatanje određenih elemenata modernog društva koji nisu u potpunosti u skladu s tradicionalnim normama, ali istovremeno zadržavanje ključnih desničarskih vrednosti. Na primer, neki ispitanici podržavaju ideju o radu žena izvan domaćinstva, ali i dalje insistiraju na važnosti tradicionalnih porodičnih vrednosti. Tako dve ispitanice jasno i dosledno navode da uloga majke i supruge ne mora da bude primarna. Jedna ispitanica prepoznaje duboko podređen, žrtvujući položaj patrijarhalnog modela žene-majke i navodi da patrijarhalna žena ne mora nužno biti majka, da upravo zbog tih očekivanja društva “žena gubi svoje ja”, dok druga ističe ženska prava i slobodnu volju.

Ispitanici su i dodatno podeljeni u stavovima o položaju žena u društvu. Iako deo njih prepoznaje potrebu za unapređenjem statusa žena i modernijim, pravednijim shvatanjima njihove uloge u Srbiji,

istovremeno primećuju da stvarnost ne prati očekivanja, kao što pokazuje sledeća izjava: “Žene... u ovoj zemlji su na neki način omalovažene. U smislu, da se ženski potencijali ne koriste dovoljno dobro i da kod nas vlada predrasuda da kuća ne stoji na zemlji nego na ženi. I sve dok žena bude spadala u sferu privatnog, kućnog, ništa se sa njom neće drastično promeniti bilo da pripada levici ili desnici. Sve dok je vide kroz taj kontekst ona će pripadati tu”. Na pitanje o shvatanjima uloge i položaja žena, dobijeni su odgovori koji promovišu poštovanje prema ženama, zagovaraju rodnu ravnopravnost, te podržavaju ideju o ženama koje se ostvaruju karijerno, teže samostalnosti i čija uloga nije ograničena samo na privatnu sferu, kao što pokazuje odgovor ispitanika: “Muškarac i žena treba da budu jednaki u društvu i ja ću sutra svoju ženu poštovati i gledaću da prenesem deci da nas poštuju oboje”.

U savremenom društvu u Srbiji, postoji i znatan broj građana i građanki, organizacija civilnog društva i pojedinaca koji se aktivno bore protiv rodnih stereotipa i zalažu se za rodnu ravnopravnost u Srbiji. Tokom poslednjih nekoliko decenija primećuje se znatan napredak u unapređenju položaja žena i postepena, vrlo spora, promena tradicionalnih rodnih stavova, posebno među mlađim generacijama.⁷⁰ Globalizacija, pristup informacijama putem interneta i uticaj zapadne kulture donose talase liberalnih vrednosti i modele u njihovom ostvarivanju. Feminizam i borba za rodnu ravnopravnost postaju sve prisutniji, iako se često susreću s otporom konzervativnijih delova društva, koji ih smatraju pretnjom tradicionalnim vrednostima. Stavovi prema

⁷⁰ Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu “Stratifikacijske i vrednosne promene u periodu društvene transformacije”, 2003. godine, “Promene osnovnih struktura srpskog društva”, 2012. godine i “Svakodnevni život domaćinstava i pojedinaca u uslovima društvenih promena u savremenoj Srbiji”, 2018. godine.

ženskim ljudskim pravima sve češće su polarizovani, pogotovo u sudaru feminističkih sa sve organizovanijim antirodnim inicijativama. U tom su kontekstu, i ispitanici u ovom istraživanju izloženi desničarskim, sve prisutnijim antirodnim narativima.

Rastući trend osporavanja i podrivanja napora za borbu protiv osnovnih uzroka i posledica rodne diskriminacije i borba za rodnu ravnopravnost pokazuje da se koriste različite metode kojima desničari teže da obeshrabre žene u borbi za jednakost.

Prvi metod diskreditacije borbe za rodnu ravnopravnost je zloupotreba termina i pogrešno tumačenje. Tako desničari koriste termin "rodne ideologije". Zloupotrebljavajući koncepte iz rodnih studija i sociologije koji se odnose na socijalne i kulturne aspekte pola, a ne na biološki pol u diskursu protiv "rodnih ideologija", ovaj koncept se često pogrešno predstavlja kao pokušaj negiranja bioloških razlika između muškaraca i žena. Termin "rodna ideologija" se koristi u pežorativnom smislu da bi se stigmatizovao i diskreditovao koncept rodne ravnopravnosti. Nekad mu se pripisuje i da će uvesti legalizaciju pedofilije i/ili incesta.⁷¹

Diskurs protiv "rodne ideologije" često uključuje i pogrešno predstavljanje feminizma. Na primer, feminizam se često predstavlja kao pokret koji želi da potčini muškarce i promoviše mržnju prema njima. U diskreditaciji se koristi i pripisivanje ekstremnih stavova, kao metoda kojom desničari preuveličavaju ili izvlače iz konteksta stavove manjinskih ili radikalnih feminističkih grupa, kako bi stvorili iskrivljenu sliku celog pokreta kao radikalnog i ekstremnog, iako su oni

⁷¹ Konferencija za novinare "Koalicije za prirodnu porodicu" povodom paketa predloga Zakona o istopolnim zajednicama, rodnoj ravnopravnosti i zabrani diskriminacije, 2021, , "Koalicija za prirodnu porodicu po svaku cenu želi da zaustavi usvajanje zakona o istopolnim zajednicama", Noizz, 2021,

zapravo deo široko prihvaćenih i validnih teorijskih okvira u sociologiji i psihologiji.

Među metodama se često koriste i asocijacija sa negativnim etiketama (kad se na primer, feminizam etiketira kao "zapadni izum", zapadno nametanje "džender ideologije", "anti-porodičan", "amoralan" ili čak "đavolski"), pripisivanje društvenih problema feminizmu (kad se na primer, problemi poput razvoda, "raspada porodice", ili čak moralnog propadanja društva neistinito pripisuju uticaju feminizma), negiranje postojanja rodne nejednakosti (kad se tvrdi da su ženska prava već postignuta, ili da rodna nejednakost ne postoji, čime se pokušava osporiti potreba za feminističkim delovanjem), manipulacija religijskim tekstovima (u slučajevima kad se religijski tekstovi interpretiraju ili zloupotrebljavaju, kako bi se kritikovao feminizam i promovisale patrijarhalne nejednakosti), promovisanje alternativnih modela ženskosti (kad se glorifikuju tradicionalne rodne uloge i predstavljaju kao superiornije, često korišćenjem sentimentalnih i nostalgčnih slika o "dobrim starim vremenima") i druge.

Obilje navedenih mišljenja, prisutno je u odgovorima ispitanika ovog istraživanja, koji su po ovom pitanju homogeni. Uočljivo je potpuno odbacivanje pojma roda, feminizma i svih aktera koji se zalažu za ravnopravnost žena i njihova diskreditacija kao stranog uticaja, skrivene namere protiv muškaraca, muškosti, porodice, što se može videti iz sledećih odgovora ispitanika: "Jako mi smetaju, te određene ženske organizacije koje se uporno bore protiv patrijarhata. Ne smeta meni što se bore protiv patrijarhata, nego njihove skrivene namere. Radi se o tome da ubijaju muškost u muškarcu". "Ne postoji neki zdrav feminizam zato što feminizam gura žene u karijerno orijentisanje. Feminizam načelno gura žene u mizandriju. Da one nalaze svoj identitet u

tome u abortusu, mizandriji i pošto-poto karijeri, što ja mislim da je jednakost nekom nezadovoljstvu u kasnijem životu. Sve je poremećeno. Nemamo više ni zdrave individue, ni zdrave porodice". Ovakva osuda "rodne ideologije" nekada doseže i do ostrašćene mizogine retorike: "Ja sam skroz za seksualnu jednakost, namerno neću da kažem rodnu jednakost. Današnje javne politike i današnja konstruktivistička teorija se zasniva na tome šta su nalaprdali neki teoretičari, književni kritičari Francuske, šezdesetih i sedamdesetih. I onda neka raspala feministkinja Džudit Batler iskopirala to i rekla 'Ne postoji pol, sve je rod'".

Desničarska ideologija se kontinuirano suočava s ozbiljnim problemima da privuče i u značajnoj meri uključi žene, i to – što je ideološki pravac ekstremniji – tim više. Ovo je i jedan od najvećih problema s kojim se desničarske grupe suočavaju, posebno u slučaju političkih stranaka, zbog čega imaju problema sa omasovljavanjem, brendiranjem, legitimizacijom, zadovoljavanjem izbornih kvota itd.⁷² Ovo je primetio i ispitanik iz jedne desničarske stranke: "Mi u stranci, nažalost ne privlačimo dovoljno žena. Zato što je naša stranka kao stranka toliko oklevetana od strane i bivšeg i ovog režima da smo smešteni kao najekstremniji desničari koji su ikad postojali. Ženama, pitanja kojima se bavimo nisu bliska. Žene se bore za neke malo veće slobode ženske populacije, što mi kao jedna državotvorna stranka ne radimo. Nama je država na prvom mestu. Mi smo jedna od svetskih stranaka koje nemaju kvotu za žene. Mi se uopšte ne trudimo da pravimo razlike između muškaraca i žena. Nama je kvalitet na prvom mestu... Baš zbog toga što ne želimo da pravimo razliku, ali ne želimo da odbacimo razlike koje stvarno postoje, po biologiji i stanju stvari". Međutim, tumačenje kojim se ovaj problem objašnjava naturalističkim, rodno stereotipnim viđenjem "muških" i

72 Bujak Stanko, J., "Rodni aspekt nasilnih ekstremizama u Srbiji", Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2024, Beograd.

"ženskih" sfera interesovanja ne daje šanse za njegovo rešenje. Osim toga, ove odgovore odlikuje i potpuno rodno "slepo"⁷³ rezonovanje, kao u slučaju argumenata da "pol nije faktor", čime se potpuno ignoriše da žene imaju drugačije potrebe i uslove delovanja, pa jednoobrazne prakse ne znače i realno jednak pristup i mogućnosti za žene.

Jedan deo ispitanika je stava da određen broj žena prihvata desničarsku ideologiju i da su čak ekstremnijih stavova od muškaraca, kao, na primer: "Čak su, često dosta ekstremnije. Ja znam dosta obrazovanih žena koje su nacionalistkinje. Mislim, savremenih i emancipovanih žena i sa fakultetskim obrazovanjem, da su nacionalisti". Jedan od ispitanika zauzima "rodno slepo" stanovište i ističe da pitanje ideologije nije uslovljeno rodom: "To pitanje je totalno nevezano za polno ili rodno određenje. Kao i svaki čovek (u smislu muškarac i žena), kao svaka jedinka što može da bude pripadnik bilo koje ideologije, isto tako i žena može da postane na isti način na koji to muškarac postaje".

Većina ispitanika prepoznaje da desničarska ideologija nije primamljiva ženama, jer ih stavlja u podređen položaj. Po njihovom mišljenju, bliže su im liberalne vrednosti, a i sam feminizam je bliži levoj orijentaciji, kao na primer: "Žene više teže nekom liberalnijem sistemu vrednosti. Da li je to pošto-poto bolje za društvo, iskreno, ne znam, ali mislim da je nagib na tu stranu više. Zato što živimo u XXI veku, veku procvata raznih stvari, pomodarstva i svega toga. Žene više teže liberalnijem smislu života nego konzervativnom, jer ih on podseća

73 Rodno slepo rezonovanje odnosi se na pristup koji zanemaruje ili ignoriše rodnu dimenziju u analizama, odlukama ili zaključcima, ne uzima u obzir rodne uloge i nejednakosti prilikom razmatranja različitih pitanja. Rodno slepo tumačenje može proizlaziti iz pretpostavke da su svi ljudi isti nezavisno od njihovog roda, te da se ravnopravnost postiže fokusiranjem isključivo na univerzalne aspekte, a ne na specifičnosti povezane sa rodom.

na prošlost kada su bile i zlostavljane i svašta u tim surovim konzervativnim društvima". Dodatno, smatraju da ženama nije bliska desničarska ideologija zbog toga što naše društvo na političkoj sceni nema umerenu desnicu, već se ideje desnice pogrešno povezuju samo s ekstremnim, sa šovinizmom i mizoginijom, a ne sa tradicionalnim i verskim vrednostima: "Nedostaje nam dobra umerena partija. Da drži nacionalne interese, da drži moralne, tradicionalne, verske vrednosti, ali da ne preteruje u tom smislu". Oni u isto vreme naglašavaju da to u "pravoj desnici" nije tako i da ne bi trebalo da smeta ženama, jer "pravi desničari" štite i muškarce i žene i decu: "Žene prihvataju desničarsku ideologiju, ali desničarska ideologija ima u suštini patrijarhalni način funkcionisanja. U desničarskim organizacijama vođe su muškarci. Neću da kažem da žene imaju neki problem s tim, one slede tu drugu ideologiju. Ali, mislim da prava desnica, u svojoj biti ima neki program koji je apsolutno za zaštitu i muškaraca, i žena i dece".

Samo ispitanici koji su članovi jednog pokreta navode da su u ovoj organizaciji žene te koje su na vodećim pozicijama i da ih poštuju drugi članovi. Međutim, dalja objašnjenja pokazuju da je i reč o ženskoj grupi okupljenoj oko teme koja se smatra "ženskom sferom interesa": Na svim pozicijama su žene. Predsednica ili predsednik je žena, potpredsednik je žena, sekretar je žena". "Imamo predsednicu pokreta, imamo zamenicu pokreta, imali smo i potpredsednicu. I imamo puno nas žena koje smo operativci. Muška ekipa su divni ljudi i mnogo nas poštuju i uvažavaju naša mišljenja i stvarno su divni".

Stavovi među ispitanicima variraju u vezi sa pitanjem, da li žene usvajaju desničarsku ideologiju nezavisno ili pod uticajem muškarca u svom životu, bilo da je reč o rođaku, partneru ili suprugu. Ima onih koji veruju da žene donose odluku o prihvatanju ideologije

samostalno, ističući značaj faktora, poput vlastitih uverenja, iskustava i stavova i naglašavajući da žene koje oni poznaju samostalno i svojeglavo donose svoje odluke: "Ne donose odluke prateći nekoga. Ove moje su uglavnom bandoglave". Ipak, naglašava se i neizbežan uticaj socijalizacije, obrazovanja, informisanja i porodičnog okruženja, koji često čine kompleksnu mrežu uticaja na formiranje političkih stavova, kao u sledećim odgovorima: "Prihvataju ideologiju prateći nekoga. Ima žena koje to učine i samostalno, a utiče na njih i socijalizacija, okruženje i te kako utiče. Neke žene prihvate očinsku figuru i kasnije, traže takve muževe, traže takve partnere koji su desničari. Kasnije se priklone crkvi ili nekim organizacijama". "Može poticati iz porodice, vaspitanja. Ali može na drugi način. Žena svojim razumom može da shvati i odluči kako želi da živi. Mnoge žene se (ideološki) bude." Osim toga, prisutno je mišljenje koje ističe da žene mogu prihvatiti desničarsku ideologiju iz pragmatičnih razloga ili radi lične koristi: "Pa, mislim da je (prihvatanje ideologije) samostalno, proračunato. U nekom periodu života kada nemaju neki bolji izbor, one prihvate ideologiju (jer im to koristi)". Ovaj aspekt ukazuje na to da žene, poput muškaraca, mogu biti motivisane različitim faktorima, kad je u pitanju usvajanje političkih stavova, od racionalnog pristupa do ličnih uverenja koja odražavaju njihove trenutne životne okolnosti.

Ispitanici ističu različite razloge zbog kojih žene napuštaju desničarsku ideologije. Ovi razlozi obuhvataju situacije gde se žene razočaraju u ideologiju, naročito ukoliko dožive razočaranje zbog zapostavljanja u profesionalnom okruženju, suoče se s nasiljem u porodici, ili uoče potlačenost drugih žena unutar desničarske grupe. Neki ispitanici ukazuju na ekonomske razloge kao ključni faktor, ističući da žene mogu napustiti organizaciju ako smatraju da drugde mogu ostvariti bolje finansijske prilike, ili kad pokret ne postiže očekivane rezultate na

izborima. Dodatno, postoji i stav koji naglašava fluidnost savremenog doba, gde pojedinci mogu doživeti razočarenje u bilo koju ideologiju ili njene predstavnike. Ova perspektiva ukazuje na to da su razočarenja inherentna i da se ne moraju nužno pripisivati eksternim faktorima, već su rezultat kompleksnih i promenljivih faktora koji oblikuju ideološka uverenja. Ova fluidnost uverenja može doprineti raznolikosti razloga zbog kojih žene, poput svih pojedinaca, mogu promeniti svoje ideološke orijentacije tokom vremena.

ODNOS PREMA LGBTI+ OSOBAMA

U osnovi stavova desničara prema LGBTI+ osobama je heteronormativnost. To implicira da je heteroseksualnost jedini "pravilan" ili "prirodan" oblik seksualnosti, dok se ostali oblici, poput homoseksualnosti ili biseksualnosti, smatraju devijantnim ili manjinskim. Ovaj koncept obuhvata šire društvene, kulturne i institucionalne obrasce koji podržavaju i favorizuju heteroseksualnost, dok ograničavaju, marginalizuju ili stigmatizuju druge seksualne orijentacije.⁷⁴ Heteronormativnost je prisutna u različitim sferama društva, uključujući pravne norme, obrazovne sisteme, medije, religijske institucije i druge.

U desničarskoj ideologiji, heteronormativnost, kao polazište za stavove i odnos desničara prema LGBTI+ osobama rezultira različitim oblicima zabluda, predrasuda, diskriminacije i nedostatkom podrške. Desničarski pristupi koji se zalažu za očuvanje "tradicionalnih" vrednosti mogu stigmatizovati, ili odbaciti osobe koje se ne uklapaju u heteronormativni model. Osobe koje prihvataju heteronormativni referentni okvir imaju teškoće u razumevanju i podržavanju raznolikosti seksualnih

⁷⁴ Ivana Ranković i Maja Bjeloš, "Onlajn narativi protiv "rodne ideologije" u Srbiji", Beogradski centar za bezbednosnu politiku, 2023,

orijentacija i identiteta. To rezultira neprihvatanjem prava LGBTI+ osoba, ograničenim priznavanjem njihovih veza, odbacivanjem ili osuđivanjem njihovih identiteta, marginalizacijom. Heteronormativnost doprinosi i homofobičnim stavovima i ponašanju, gde se pod homofobijom podrazumeva iracionalan strah, netrpeljivost ili mržnja prema osobama koje pripadaju LGBTI+ zajednici.⁷⁵ U takvom kontekstu, LGBTI+ osobe se suočavaju sa ograničenim pristupom osnovnim pravima, kao što su pravo na brak, pravo na usvajanje dece, pravo na slobodu izražavanja i pravo na bezbednost. Osobe koje nisu svesne svoje heteronormativnosti, nisu svesne društvenog okvira u kojem funkcionišu, što proizilazi iz ideološke indoktrinacije, vaspitanja, kulturnih normi i medijskih reprezentacija koje perpetuiraju heteronormativne ideje.

Kao posledica svih pomenutih karakteristika desničarskog shvatanja LGBTI+ populacije, njihovi stavovi prema LGBTI+ zajednici su veoma homogeni oko brojnih pitanja, protive se održavanju Parade ponosa, priznavanju istopolnih brakova, usvajanju dece istopolnih parova. Ispitanici dalje zameraju pripadnicima LGBTI+ zajednice "ekstremna ponašanja", "ugrožavanje" porodičnih vrednosti i crkve, "forsiranje" njihovih prava u društvu, "javnog nametanja seksualnosti" i slično. Usled potpune internalizacije heteronormativnosti i odsustva njenog svešnjeg preispitivanja, ispitanici ne shvataju da ovakvi stavovi ugrožavaju osnovna ljudska prava LGBTI+ osoba, već smatraju da na ovakav način pokazuju empatiju i razumevanje, ali da moraju i da štite sopstvena prava, koja su "ugrožena": "Neka idu na te svoje skupove, neka se druže u svojim kaficima, neka obeležavaju tamo svoje praznike, šta god imaju, ali nek ne diraju crkvu i porodicu. Moja pouka je: narode srpski, ne

⁷⁵ Miloš Kovačević i Nikola Planojević, "Transfobija i homofobija u Srbiji – 2022. Izveštaj o incidentima motivisanim mržnjom prema LGBT+ osobama u Srbiji u 2022. godini", Udruženje Da se zna!, 2023,

možemo ih ubijati, ne možemo ih terati, samo nemojte da nas ugrožavaju. Mi njih ne ugrožavamo, verujte mi. Mi njima ne oduzimamo ni poslovna prava, ni bračna prava ni ništa. Oni hoće da se venčavaju... Znae, kad kažete dajte nekome prst on hoće šaku”.

Ispitanici jednoglasno kritikuju organizacije civilnog društva, jer “instrumentalizuju” pripadnike LGBTI+ zajednice, kao u ovom odgovoru: “Njih koriste strani NGO i preko njih burgijaju. Znači da su bukvalno kolateralna šteta, da ih sa jedne strane većina ne prihvata, a sa druge strane da ih ovi Soroševi ortaci instrumentalizuju za neke svoje geopolitičke strategije.” Izražene su i teorije zavere o LGBTI+ zajednici i civilnom društvu, na primer: “Prajd organizacija čine ljudi koji tu obrću pare i guraju neke agende. To nema veze sa tim (LGBTI+), to njih ne dotiče i mislim da se ne bore za njihova prava”.

Najveći broj ispitanika ističe da “nema ništa protiv pripadnika LGBTI+ populacije, ali...” ima protiv “da se to propagira kao vrhovna ideja društva”, pozivajući se na to da taj oblik seksualnosti negativno utiče na produženje ljudske vrste. Ispitanici se protive “uvođenju LGBTI+ ideologije u školstvo, medije, svakodnevni život”. Smeta im, kako navode, forsiranje teme, ideologija, medijska pažnja posvećena ovom pitanju. Ispitanici navode da seksualnost ne bi trebalo da bude javna, već privatna stvar, a spominje se i čuvena rečenica poznata u javnom diskursu: “Neka rade šta hoće u svoja četiri zida”. Ovakve izjave ukazuju na oblik, ili bolje rečeno, pokušaj tolerancije koji nije dovoljno inkluzivan. Odnosno, da heteronormativne osobe ne žele da izražavaju otvoreni animozitet prema LGBTI+ osobama, ali istovremeno

podržavaju politiku i stavove koji de fakto ograničavaju ili negiraju prava ove zajednice, jer se to pravda zaštitom sopstvenih interesa.⁷⁶

EKOLOŠKE TEME

Ispitanici dominantno ističu da su ekološke teme značajne, posebno kod nas, ali većina smatra da one ne bi trebalo da budu prioritet, odnosno da ne bi trebalo da budu zloupotrebene u političke svrhe. Među važnije teme od ekologije ispitanici navode pitanje Kosova i Metohije, ekonomije, nezaposlenosti, korupcije, siromaštva, povećanog broja dece sa autizmom, pitanje žena, obrazovanja, medija itd. Drugi deo ispitanika pak, smatra da bi ekološke teme morale biti prioritet po stepenu važnosti.

Deo ispitanika gaji izrazit animozitet prema aktuelnim eko pokretima. U pogledu ekoloških pokreta oko Rio Tinta posebno iskazuju skepsu, navodeći da se ne zna šta je prava istina i da ima dosta paradoksalnih momenata, među kojima ističu nekompetentnost aktera i zloupotrebu ekološke teme brojnih organizacija, zarad postizanja ličnih/grupnih interesa. Među ispitanicima ima onih koji nisu protiv iskopavanja litijuma, ali smatraju da Rio Tinto jeste problematičan. Jedan od glavnih problema koje uočavaju u domenu ekologije jeste odsustvo vaspitanja građana o zaštiti životne sredine.

76 Na primer: “Nije mi to (LGBTI+) problem. Problem je kada imamo neku vrstu propagiranja da to treba da bude još prihvaćenije.” Ili: “Ne smeta on meni ako želi da se da se afirmiše u društvu kao homoseksualac. Ali, za društvo nije baš najbolje to da se to propagira kao vrhovna ideja (...) Jer osnova društva jeste i taj fizički i ljudski razvoj, da nas ima više, da opstanemo. A, svaki drugi oblik seksualnosti koji ne radi na tome prosto ukida razvoj života i kao takav ne može biti dobar primer za nas kao društvenu celinu”.

Činjenica je da je poslednjih godina upadljiv trend da je i desnica sve zainteresovanija za ekološka pitanja i da ekološke teme postaju deo programa i agende desničarskih političkih organizacija i pokreta. Ova tema je posebno aktuelna u kontekstu antiimigracione politike koju zastupa ekstremna desnica u Evropi i SAD.

Čelnici španske populističke Voks partije pozivaju na “patriotsku” obnovu “zelene Španije, čiste i prosperitetne”; u Velikoj Britaniji Nacionalna partija za sebe tvrdi da je “jedina stvarno zelena stranka” u Ujedinjenom Kraljevstvu zbog svog fokusa na migracije; desničarska populistička stranka Alternativa za Nemačku odustala je od ismevanja klimatskih proučavanja i počela da upozorava da će “teške klimatske prilike” u Africi i na Bliskom istoku izazvati “masovnu migraciju ka evropskim zemljama u gigantskim razmerama”, zbog čega je neophodno jačanje granica; Nacionalno okupljanje (bivši Nacionalni front) u Francuskoj sad ima zelenu frakciju pod nazivom Nova ekologija, dok čelnica te partije (Marin le Pen) obećava da će stvoriti “vodeću svetsku ekološku civilizaciju” s fokusom na lokalno uzgajanje hrane. Poznate su izjave Marin le Pen iz 2019. godine: “Zaštita životne sredine je izraz patriotizma, jer je sastavni deo pripadnosti”.

Dokorašnje poricanje klimatskih promena zamenjeno je ekološkim populizmom koji nastoji da uznemirenost javnosti zbog klimatskih promena uveže s prezirom prema vladajućim elitama, povratkom tradicionalnim idejama o prirodi i narodu i zahtevima za proterivanje imigranata i jačanje granica. U širem smislu, to je pokušaj desnice da preotme reč o pitanjima zaštite životne sredine, koja je dugo bila isključivi domen stranaka levog centra i ekoloških aktivista.⁷⁷

77 “Kad desnica preotme ekologiju”, The Guardian, Peščanik, 2. decembar 2021, <https://pescanik.net/kad-desnica-preotme-ekologiju/>

UMESTO ZAKLJUČKA: POTENCIJAL ZA DELOVANJE

Članstvo u određenim organizacijama, stranačka pripadnost ili afinitet prema određenoj političkoj stranci, ideološka bliskost s određenim organizacijama, indikatori su delatnog potencijala ispitanika, odnosno konativne dimenzije njihovih stavova. Očekivano, srazmerno godinama i socijalnom statusu, ispitanici se ne izjašnjavaju kao članovi nekih od navijačkih grupa, već češće kao simpatizeri klubova. Takođe, pominju članstva u nekim nevladinim organizacijama koje se bave celoživotnim obrazovanjem, u Sportskom pravoslavnom društvu, humanitarnoj organizaciji “Srbi za Srbe”. Ispitanici osećaju ideološku bliskost sa srpsko-ruskim bratstvom, “Pokretom za odbranu KiM”, dok od stranaka spominju bliskost sa stavovima koje propagiraju Dveri, Zavetnici, Novi DSS, Dosta je bilo, Mi glas iz naroda, ali uz ogradu da se ne bi bavili politikom, ili pak da su svesni da ovim organizacijama nekad rukovode lični interesi. Među deklarisanim glasačima pominju se sledeći odabiri: SNS, SRS, Narodna stranka i Dosta je bilo – suverenisti.

Što se tiče samog članstva, tu se delatni potencijal, odnosno aktivizam ispitanika pokazao na niskom nivou: samo tri ispitanika su bili članovi određene stranke/pokreta (Dosta je bilo, DSS, Pokret “Živim za Srbiju”). Kada je reč o aktivizmu u pogledu učestvovanja u različitim društvenopolitičkim događajima, većina ispitanika je istakla da je učestvovala u litijama. Samo jedan ispitanik je aktivno učestvovao u protestima protiv održavanja Parade ponosa, premda, kao što se vidi iz nalaza, većina ispitanika je protiv održavanja ovog događaja.

Spektar potencijalnih institucionalnih i organizacionih struktura unutar kojih bi se mogli ostvarivati desničarski programi u Srbiji veoma je širok i raznovrsan. Jedinstvena platforma “srpskog sveta” osnova je širokog

fronta institucija, organizacija i pojedinaca, koga pored ekstremističkih organizacija čine i Srpska pravoslavna crkva, prorusk parlamentarne i vanparlamentarne opozicione stranke, mediji i deo intelektualne elite, među kojima veliki broj univerzitetskih profesora. Ekstremni desničari su na značajnim pozicijama i unutar institucija i vladajuće stranke, a jedna od najznačajnijih figura tog bloka je Aleksandar Vulin, bivši šef Bezbednosno informativne agencije (BIA) i blizak saradnik predsednika Aleksandra Vučića koji javno zagovara "srpski svet". Upravu za dijasporu i Srbe van Srbije vodi francusko-srpski državljani Arno Gujon koji je povezan sa francuskim ekstremističkim pokretom "Blok identitaraca".

Uslovi za delovanje su veoma plodni i stimulatívni. Jačanju desnice doprinosi to što vlast, sve vreme, direktno podstiče tenzije u regionu, demonizuje susede, pre svega Albance i Hrvate, širi strah o ugroženosti Srba na Kosovu ("da se sprema pogrom") čime podstiče radikalizaciju društva i stvaranje atmosfere egzistencijalne ugroženosti. Pobuđivanje straha kod građana konstanta je politike predsednika Vučića, što je u funkciji "sabornosti" koja je, po njegovim rečima, "potrebnija nego ikad". Politički faktori koji utiču na porast desnice su: visok stepen korupcije, sprega između vlasti i kriminala, urušavanje institucija, sprečavanje dijaloga u društvu, grubo potiskivanje političke opozicije i civilnog društva. Osnovne desničarske misli u Srbiji čine: ideja etničke homogenizacije, težnja za stapanjem državnih i etničkih granica, negiranje antifašizma, jačanje tradicionalizma, pravoslavlje tretirano kao superiorna religija u odnosu na ostale verske grupe, otpor idejama interkulturalizma i često izražen šovinizam i netrpeljivost prema manjinama i susedima. Ključni pojmovi radikalizirajućih narativa su žrtva, ugroženost i nužna odbrana.

Međutim, iskazano nepoverenje prema političkim organizacijama i liderima veoma je izraženo i ukorenjeno u nedovoljno razvijenoj

građanskoj i demokratskoj svesti građana Srbije, što je uglavnom posledica kontinuirane i sistematske propagande, koja se zasniva na frazi "svi su isti" i kojom se, razvojem političke apstinencije omogućava izuzetna manipulacija ekstremnim formama i statistikom u službi dospevanja i održavanja na vlasti. Dodatno, neuspeh političkih stranaka na izborima, neverovanje u mogućnost ostvarivanja postavljenih ciljeva i upitan opstanak organizacija zbog nedostatka finansiranja, dodatno doprinose opredeljenju ispitanika da ostanu izvan formalnih političkih struktura i društvenih organizacija. Onemogućavanje konsolidacije opozicije uglavnom je funkcionalnije političko sredstvo nego bolje organizovanje i učvršćivanje pozicije na vlasti. Aktuelna vlast izuzetno vešto onemogućava grupisanje desnice koja bi, ako se osvrnemo na tekuću politiku očuvanja Kosova i Metohije u okviru granica Srbije, imala naj snažnije političke argumente protiv vlasti.

Tako je u poslednjoj predizbornoj kampanji, nekolicina nacionalno osvešćenih intelektualaca bliski desničarskim strankama, inicirala okupljanje desno orijentisane opozicije: Matija Bečković, koji je blizak koaliciji NADA (Nova Demokratska stranka Srbije i Pokret obnove Kraljevine Srbije), Milo Lompar, blizak Narodnoj stranci, a ranije bio blizak Dverima, Ratko Ristić, profesor Šumarskog fakulteta, koji je široj javnosti poznat po ekološkom aktivizmu, blizak koaliciji Dveri i Zavetnika koja se zove "Narodno okupljanje", Miloš Ković, takođe blizak ovoj koaliciji, inače predsednik Pokreta za odbranu Kosova i Metohije. Imperativ nacionalnog jedinstva, odnosno mit o apsolutnom jedinstvu je ključna dogma nacionalističke ideologije, njen temelj, fundament. Na tom kamenu-temeljcu svoje viđenje sveta gradi svaki totalitarizam, pa i nacionalistički. I baš na tom ključnom ispitu su pali srpski desničari, najvatreniji zagovornici jedinstva, sabornosti i sloge, iza kojih stoji puko neprijateljstvo prema individualizmu, ličnosti i slobodi, prema raznolikosti i bogatstvu ljudskog sveta.

Ustaljenim i proverenim taktikama, predsednik Aleksandar Vučić je spretno monopolisao nacionalni prostor, opstruirao ujedinjenje više stranaka na izrazitoj proruskoj desnici, te zatvorio medije za njihovu promociju. Monopolizacijom medija sa nacionalnom frekvencijom Aleksandar Vučić je maksimalno eksploatisao temu Kosova, kao i srpskog pitanja u regionu, čime je marginalizovao patriotske nastupe ostalih partija, a neke čak i izbacio iz trke (Dveri, Zavetnici).

S druge strane, ekstremne desničarske grupe, koje su očigledno pod direktnom kontrolom vladajućih struktura u državi, držale su se tradicionalnih metoda diskriminacije i etiketiranja koje su se potpuno "odomaćile" tokom poslednjih deset godina. Tako, na primer, plakate na kojima se pojedini predavači Fakulteta političkih nauka označavaju kao "izdajnici" potpisuje "Organizacija revolucionarnih nacionalista", a određene desničarske grupe, međusobno su se tim povodom podržavale na društvenim mrežama: "Hvala braći iz Zentrope, Identiteta, Bunta Kosmet, Narodnih patrola i Hrabro za Kosmet..."⁷⁸

S jedne strane, nemoguća je konsolidacija organizovane političke desnice, a sa druge, neometano i intenzivno deluje ekstremna desnica. Intenzivira se i međunarodna saradnja srpskih desničara, o čemu svedoči i skup koji je početkom jula 2023. godine održan u beogradskom Pres centru UNS. Mada se na sajtu UNS ne spominje organizator, po fotografijama je jasno da je ulogu u organizovanju Konferencije evropskih desničara imao Miša Vacić, vođa Srpske desnice. Među govornicima bili su "evropski desničari": generalni sekretar italijanske stranke

78 "Ko su desničari i neonacisti koji stoje iza plakata i kampanje protiv predavača FPN?", *Danas*, 16. mart 2023., <https://www.danas.rs/vesti/politika/ko-su-desnicari-i-neonacisti-koji-stoje-iza-plakata-i-kampanje-protiv-predavaca-fpn/>

Forca Nova (Nova snaga) Roberto Fiore, predsednik Hrišćanskog nacionalističkog pokreta iz Velike Britanije Nik Griffin, šef međunarodnih odnosa Otadžbine Klaus Kremer⁷⁹

Takođe, srpski ekstremni desničari saraduju s brojnim ruskim organizacijama, među kojima su Međunarodni pokret "Rusko-slovensko ujedinjenje i preporod – RUSOV", Rusko-srpski kulturno-informativni centar Orlovi, Ruski imperijalni pokret (RIM) i druge. Sa srpske strane, na osnovu analize javnih podataka, najrazvijenije veze imaju Narodne patrola i Srpska akcija. Vođa Narodnih patrola Damjan Knežević posetio je u novembru 2022. Vojno tehnološki centar Vagnera u Sankt Peterburgu.⁸⁰ Intenzivne veze s Rusijom ima i predsednik Srpske desnice Miša Vacić, inače blizak vladajućoj Srpskoj naprednoj stranci. Vacić je podržao rusku invaziju na Ukrajinu, a kao međunarodni posmatrač je, na poziv Rusije, pratio referendum za prisajedinjenje okupiranih ukrajinskih teritorija Rusiji.

Da "umrežavanje" srpskih desničara nije nimalo naivno, te da može predstavljati i međunarodni rizik, svedoči reakcija vlasti Moldavije koje nisu dozvolile grupi navijača Partizana da u februaru 2023. godine uđe u tu zemlju. Predsednica Moldavije Maja Sandu je izjavila da Rusija planira da izvede državni udar uz pomoć opozicionih protesta i uz angažovanje vojno obučanih ljudi iz zemalja, kao što su Belorusija, Srbija i Crna Gora.

79 "Saradnici terorista, antisemiti i ekstremisti: Ko su desničari koji tvrde da je sad pravo vreme da Srbija povрати Kosovo?", *Danas*, 9. jul 2023., <https://www.danas.rs/vesti/politika/saradnici-terorista-antisemiti-i-ekstremisti-ko-su-desnicari-koji-tvrde-da-je-sad-pravo-vreme-da-srbija-povrati-kosovo/>

80 O personalnim kontaktima lidera desničarskih organizacija više videti u Izveštaju Helsinškog odbora "Srbija: Zarobljeno društvo", Beograd, 2023,

